

Research Paper**Non-Feminist Possibilities for Expanding Feminine Life in Contemporary Western Thought and Its Applicabilities for Iranian Society*****Mokhtar Nouri¹** **Salman Sadeghizadeh²**

1. Assistant Professor of Political Science at Razi University, Kermanshah, Iran

2. Assistant Professor of Political Sociology at IHCS, Tehran, Iran

DOI: <https://doi.org/10.22034/ipsa.2025.552>

Receive Date: 22 June 2025

Revise Date: 22 September 2025

Accept Date: 11 October 2025

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)**Introduction****Extended Abstract**

From the philosophical views of Plato and Aristotle to the psychoanalytic ideas of Sigmund Freud and Jean Piaget, women have been considered “emotional” rather than “rational” beings who are incapable of moral and civic development without the guidance of men. Virginia Held believes that the belief in the separation of women from the “public sphere” has remained strong since the time of Aristotle. For example, in many cases, philosophers have explicitly considered a mother’s care for her child to be outside the realm of morality and have considered it to be a matter of human instinct (Held, 1394: 101). According to Held, “Ideas such as the fact that women’s experiences are inherently unrelated to morality and the belief that women have inherently flawed moral character have been established in the structure of moral philosophy” (Held, 1998: 96). This type of neglect of women is not limited to a specific geography, as Muslim philosophers such as Mulla Sadra and Mullahadi Sabzevari also believes that women do not understand “universals”. In this sense, both Western and Eastern philosophy were gender-oriented, and for those philosophers, there was no place for women in philosophical thinking (Dabbagh, 2013:210). But contrary to this disappointing philosophical background, the burgeoning women’s movement has denied psychological differences between men and women since the 1960s. The members of this movement believe that nature has not created any mental or moral distinctions between the sexes and that the differences are only because women have been forced to behave in a “feminine” manner under oppressive military pressure (Richels, 1990: 264). Women, who, as history shows, have always had heavy responsibilities in various societies, including Iranian society, have been placed in a subordinate position and have had a weak presence in various areas of life. For example, women’s right to vote was achieved even in developed societies during the first half of the twentieth century, and what is more disastrous is that in some underdeveloped regions, including Iran, many of their political and social rights have not been recognized. Women in underdeveloped societies enjoy the least individual, political, and social rights, and the emergence of “Women’s social movements” in these societies have been nothing more than attempts to validate “women’s lifeworlds.” As a result of such conditions, in recent decades, important intellectual initiatives have been taken by some non-feminist thinkers

*** Corresponding Author:****Mokhtar Nouri, Ph.D.****E-mail:** nouri.mokhtar63@gmail.com

to introduce the work that women do as socially influential. Rosemary Tong says: "The main goal is to try to revise, reconstruct, or rethink those aspects of traditional Western philosophy that have denigrated or devalued women's moral experiences" (Tong, 2007:1). Therefore, in the contemporary world, new intellectual perspectives have been proposed regarding the role of women and their emotions, activism, and social empowerment, which, by criticizing patriarchal practices, have provided promising alternatives for the expansion of "feminine life."

Methodology

Undoubtedly, any research requires a "methodological system". The present study is no exception to this rule and attempts to analyze its main problem in the light of qualitative methods and in an analytical-historical manner. The research in progress is based on interpretive methodologies due to its inherent theoretical content in terms of "methodology". From a methodological perspective, we have two traditions: "empiricism" and "interpretationism". The empiricism tradition emphasizes experimental methods and natural sciences to understand the social world, and the interpretive approach also believes that the social world cannot be studied through scientific methods and experiments (Lemont, 2018: 54). In this framework, the issue of what intellectual possibilities women have enjoyed in the light of non-feminist possibilities existing in contemporary Western thought to solve political and social problems is a topic that requires interpretive and analytical evaluations more than anything else. Contrary to the Empiricism, an interpretive approach, addresses questions about the basic ideas, norms, and values that women face. The library method has also been used to collect information and scientific materials.

Results and Discussion

This article attempts to discuss and examine new intellectual attitudes in the contemporary world as non-feminist possibilities in the expansion of Feminine life. Feminine life is a situation in which women, free from any gender discrimination, hierarchy, and injustice, enjoy a high level of "self-determination" in organizing their individual and collective lives. We have also used the metaphor of a "station" to introduce the ideas in question. Intellectual stations are scientific platforms on which women can reflect on their individual and collective life situations by standing on them and use the intellectual and conceptual tools available at that station as a guiding light to overcome limitations. The advantage of the intellectual stations in question is that in the face of limitations against women, one can stand firmly on them and thus "resist" any "instrumental" and "violent" view against them. From this perspective, the intellectual system of thinkers such as Amartya Sen, Ronald Inglehart, and Alain Touraine can be considered non-feminist stations that, in the light of a network of concepts such as "women's development," "women's active role," "gender justice," "post-material society and the importance of women," "feminization of society and peace," "cultural paradigm and female subjectivity," and "women's society," have equipped their scientific station and paid attention to Feminine life and the obstacles it faces. Based on the scientific approaches of "sociology," "political thought," and "development," they have advocated for women or described their status, value, and importance. These thinkers have provided philosophical possibilities for opening the way for women worldwide, including Iranian women. Their conceptual network is very strategic for the Iranian women's movement that seeks activism, gender justice, women-centered development, the elimination of violence, and the achievement of peace, and it has included this range of social forces that are in demand for life. It will help if it is just, peaceful, and free from domination.

Conclusion

Typically, the challenges of Feminine life are considered within the framework of critical feminist thought, and this type of thought also defines women as victims of male violence who are in more unfavorable conditions than men in various areas such as family, property and ownership, income, political and social participation, and vulnerability to sexual assault. The present article, while paying attention to these types of challenges that feminists have identified in Feminine life, attempts to analyze non-feminist possibilities for overcoming the challenges in women's lives in the light of some contemporary Western ideas. The first station is where Sen raised his arguments. Sen's station is the station of defense of ordinary people, the disadvantaged, the poor, the marginalized, and women. For this reason, he won the Nobel Prize not for the theoretical development of economics, but for paying attention to categories such as education, health, literacy, nutrition, women, and the need to fight malnutrition and hunger. This indicates that he is a thinker who has put his human thoughts, with a practical approach, at the service of the real life of various members of human societies. Women have also not been deprived of this kind of life-making, humane, and trans-gender views of age. Today's revolutionary Iranian women can benefit from the anti-discrimination and gender inequality discourses in age thought to advance their intellectual and practical goals. His idea of age and human development can provide women with the opportunity to further expand their feminine lives by overcoming common gender stereotypes. Moreover, Inglehart's cultural approach is another station that has its own benefits for women. She was a notable thinker who tried to show cultural trends, values, and their changes and developments in different societies in the form of statistical studies. This thinker assessed the contemporary world as a world in transition from material values to post-material values, an emerging world that has provided important opportunities for women. Her ideas can give Iranian women the opportunity and courage to shout out their different and feminine lifestyle in the era of post-materialism and among different lifestyles, and in this way, by making emotional and feminine values prevail, they can help reduce war and spread peace in the world. Finally, the last but not least station in which women can think about solving their problems is the intellectual station of Alain Touraine. He also believed that the world we live in today is based on a cultural paradigm and that this new paradigm has created different conditions for humankind, including women. Women are the leading forces of this emerging cultural paradigm who can organize themselves as subjects and demanding activists. According to Touraine, in the existing cultural paradigm, elements such as love, emotion and compassion have played a significant role as feminine elements instead of elements such as calculation, profiteering and speed in previous political and economic paradigms. As a result, Touraine believed that this emerging cultural paradigm has provided favorable conditions for the expansion of Feminine life. The final point is that these non-feminist intellectual possibilities may not immediately lead to the liberation and liberation of women, but they undoubtedly have an epistemological and awareness-raising nature and They can provide today's women, including Iranian women, with the tools and "cognitive maps" necessary to achieve more desirable situations in the areas of individual and collective life. A summary of the discussions and views of the thinkers discussed and their key ideas in the field of women can be seen in the chart below:

Thinkers	Related Works to Women Study	Key Ideas
Amartya Sen	- Equality and Liberty - Development as Freedom - The Idea of Justice	- Feminine Development - Women's Subjective Role - Gender Justice
Ronald Inglehart	- Culture Shift in Advanced Industrial Society - Cultural evolution: People's Motivations Are Changing, and Reshaping the World	- Post-materialist Society and women's Empowerment - femininity of society - Women: decreasing the wars and Flourishing the Peace
Alain Touraine	- Equality and Difference: Can We Live Together? - New Paradigm for Understanding Today's World	- Cultural Paradigm and Feminine Society - Women's Society - Women's Subjectivity

Keywords: Feminism, Feminine Life, Women's Society, Development, Culture, Subjectivity, Peace, Justice.

References

- Afari, Jeanette (1998), **Women's Semi-Secret Associations in the Constitutional Movement**, Translated by Javad Yousefian, Tehran: Banu (In Persian).
- Abrahamian, Yervand (2010), **Iran Between Two Revolutions**, Translated by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi, Tehran: Ney (In Persian).
- Azizabadi, Zohra and Heydari, Arash (2021), "Legal Feminism and the Women's Issue in Contemporary Iran", **Iranian Journal of Social problems**, Volume 12, No. 2 (In Persian).
- Ayubi, Hojatollah (2024), **Reckless Activists**, Tehran: Saless (In Persian).
- Chamani Moghadam et al., Mustafa (2019), "A Comparative Study of Nationalism and the Women's Movement in Iran and Egypt", **Research letter of political science**, Year 15, Issue 3 (In Persian).
- Dean, Hartley (2009), **Social Policy**, Translated by Abdullah Bicharanloo, Tehran: Cultural and Social Studies Research Institute (In Persian).
- Dabbagh, Soroush (2013), **Lectures on Moral Philosophy**, Tehran: Serat (In Persian).
- Ellen White, Mary (2021), **A History of Women Philosophers: Contemporary Women Philosophers**, translated by Maryam Nasr Esfahani and others, Tehran: Kargadan (In Persian).
- Gamble, Andrew (2023), **Why Politics Matters**, Translated by Shahabuddin Abbasi, Tehran: Charkh (In Persian).
- Held, Virginia (2015), "Conceptualizing Ethics in Feminist Thought", Translated

by Maryam Nasr Esfahani, **Women Today Magazine**, Vol. 2, Issue 14 (In Persian).

Harvey, David (2005), **A Brief History of Neoliberalism**, Oxford University Press.

Held, Virginia (1998) "Feminist Reconceptualizations in Ethics", In: **Philosophy in a feminist voice: critiques and reconstructions**, Janet A. Kourany (editor), Princeton University Press.

Held, Virginia (2006), **The Ethics OF Care: Personal, Political, and Global**, Oxford University Press.

Hosseini Beheshti, Seyed Alireza and Nourizadeh, Muslim (2024), "Genealogy of the first and second development programs of the Islamic Republic of Iran Based on the theory of "development as freedom" ", **Irano-Islamic Research in Politics**, No. 4 (In Persian).

Inglehart, Ronald (1994), **Culture Shift in Advanced Industrial Society**, Translated by Maryam Vetter, Tehran: Kavir (In Persian).

Inglehart, Ronald (2019), **Cultural Evolution**, Translated by Abdullah Fazeli, Tehran: Kavir (In Persian).

Khosropanah, Mohammad Hossein (2003), **Goals and Struggle of Iranian Women from the Constitutional Revolution to the Pahlavi Monarchy**, Tehran: Payam Emrooz (In Persian).

Kharazmi, Zohra and Ghasempour, Fatemeh (2021), **Islamic Feminism**, Tehran: Aftab Kherad (In Persian).

Kymlicka et al., Will (2008), **Two Essays on the Political Philosophy of Feminism**, Translated by Niloufar Mahdian, Tehran: Ney (In Persian).

Kymlicka, Will (2017), **An Introduction to Contemporary Political Philosophy**, translated by Meysam Badamchi and Mohammad Mobasheri, Tehran: Negah Moaser (In Persian).

Lloyd, Genevieve (2008), **The man of Reason**, Translated by Mehbooba Mohajer, Tehran: Ney (In Persian).

Lemont, Christopher (2018), **Research Methods in International Relations**, Translated by Alireza Samoudi, Qom: Mofid University (In Persian).

Lipscomb, Benjamin (2022), **The Women Are Up To Something: How Elizabeth Anscombe, Philippa Foot, Mary Midgley, and Iris Murdoch Revolutionized Ethics**, Oxford University Press.

May Schott, Robin (2022), **Discovering Feminist Philosophy: Knowledge**,

Ethics, Politics, translated by Maryam Nasr Esfahani, Tehran: Saless (In Persian).

Mikkelsen, Britta (2008), **Methods for Development: Work and Research**, Translated by Mohammad Javad Nategpour, Tehran: Cultural and Social Studies Research Institute (In Persian).

Marabi et al., Mehri (2022), "Political and Social Developments after the Islamic Revolution and its Reflection on the Status of Iranian Women in the Field of Art", **Research letter of political science**, No. 1, serial 69 (In Persian).

Nealon, Jeffrey and Giroux, Susan Searles (2017), **Theory Toolbox**, Translated by Abbas Lotfizadeh and Morteza Khoshamadi, Tehran: Qoqnoos (In Persian).

Noddings, N, (2002), **Educating Moral People: A Caring Alternative to Moral Education**, New York: Teachers College Press.

Nussbaum, Martha and Sen, Amartya (1993), **The Quality of Life**, Oxford University Press.

Nussbaum, M. (2003), "Capabilities as fundamental entitlements: Sen and social justice", **Feminist Economics**, 9(2-3), 33-599.

Nasr Esfahani, Maryam (2016), "Ethics, Gender and Changing the Borders of Moral Agent", **occidental study**, Seventh Year, Issue 2 (In Persian).

Nasr Esfahani, Maryam (2017), "The Arrival of Women Philosophers from the Margin to the Center; a Reflection on Feminist Strategies for Re-reading the History of Western Philosophy", **Journal of Women's studies**, Year 8, Issue 1 (In Persian).

Okin, Susan Muller (2015), "Reason and feeling in Thinking about Justice," In: **the book: Liberalism and the Problem of Justice**, translated by Mohammad Haqqani Fazl, Tehran: Tarjomaan (In Persian).

Okin, Susan Muller (2019), **Women in Western Political Thought**, translated by Nader Nourizad, Tehran: QaseedaSara (In Persian).

Patrick, Morag (2009), "Identity, Diversity and the Politics of recognition", **in the book: Political Theory in Transition**, translated by Hassan Abniki, Tehran: Kavir (In Persian).

Pinker, Steven (2011), **The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined**, Viking Books.

Pishgahifar, Zahra and Ghodsi, Amir (2010), "The Feminist Cultural Theories And Their Impact on Iran's Society", **Journal of Women in Culture and Art**, Volume 1, Issue 3 (In Persian).

- Qizilbash, M (2002), "Development, common foes and shared values", **Review of political Economy**, 14(4).
- Ritzer, George (1999), **Sociological Theories in Contemporary Times**, Translated by Mohsen Salasi, Tehran: Scientific Publications (In Persian).
- Rachels, James (2021), **The Elements of Moral Philosophy**, Translated by Muhammad Fathali and Alireza Al-Buyeh, Qom: Institute of Islamic Sciences and Culture (In Persian).
- Ruddick, Sara (1989), **Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace**, Boston: Beacon Press.
- Rawls, John (1971), **A Theory of Justice**, Harvard University Press.
- Sen, Amartya (2002), **Development as Freedom**, Translated by Ahmad Mousaghi, Tehran: University of Tehran (In Persian).
- Sen, Amartya (2003), **Development as Freedom**, Translated by Vahid Mahmoudi, Tehran: University of Tehran (In Persian).
- Sen, Amartya (2011), **The Idea of Justice**, Translated by Vahid Mahmoudi and Hormoz Homayounpour, Tehran: Kandokav (In Persian).
- Sen, Amartya (2017), **The Idea of Justice**, Translated by Ahmad Azizi, Tehran: Ney (In Persian).
- Sen, Amartya (1999), **Development as Freedom**, New York: Oxford University Press.
- Shahandeh, Noushin (2007), **Women in Nietzsche's Thought**, Tehran: QaseedaSara (In Persian).
- Touraine, Alain (2002), "Conversation with Alain Touraine", Amir Nikpey's conversation with Alain Touraine, **Iranian Journal of Sociology**, translated by Afshin Jahandideh, Volume 4, Issue 1 (In Persian).
- Touraine, Alain (2002), "My Image of Iran", **interview in Iran Newspaper**, 1/16/2002(In Persian).
- Touraine, Alain (2019), **Equality and Difference: Can We Live Together?**, Translated by Salman Sadeghizadeh, Tehran: Saless (In Persian).
- Touraine, Alain (1988), **Return of the Actor: Social Theory in Postindustrial Society**, Translation by Myrna Godzich, University of Minnesota Press.
- Touraine, Alain (2019), **What is Democracy?**, Translated by Salman Sadeghizadeh, Tehran: Saless (In Persian).
- Touraine, Alain (2021), **A New Paradigm for Understanding Today's World**,

Translated by Salman SadeghiZadeh, Tehran: Scientific and Cultural (In Persian).

Tang, Rosemary and Williams, Nancy (2022), "Women's Ethics", translated by Maryam Khodadadi, **Stanford Encyclopedia of Moral Philosophy**, Edited by Masoud Olia, Tehran: Qoqnoos (In Persian).

Tong, Rosemarie (2007), "Feminist Ethics", Sited in: www.plato.stanford.edu/entries/feminist-rthics: 2/12/2007.

Zolfagharian et al., Fatemeh (2023), "Women's Movements in the Post-Revolutionary Iran: From Ideological to Everyday Life Demands", **Research letter of political science**, Volume 18, No. 3 (In Persian).

امکان‌های غیرفمینیستی گسترش زیست زنانه در اندیشه معاصر غرب و کاربردهای آن در جامعه ایران

* مختار نوری^۱ سلمان صادقی زاده^۲

۱. استادیار گروه علوم سیاسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران

۲. استادیار جامعه‌شناسی سیاسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: <https://www.samimnoor.ir/view/fa/SimilarityResult7?ItemID=9172945104/2%>

 20.1001.1.1735790.1403.20.1.7.4

چکیده

در ادبیات علوم اجتماعی و در قالب «اندیشه فمینیستی» آثار گسترده‌ای درباره موانع و چالش‌های پیش‌روی «زیست زنانه» منتشر شده است. با وجود همه تلاش‌ها و نوآوری‌های فکری انجام‌شده در حوزه مطالعات زنان، محدودیت‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، و فرهنگی علیه آن‌ها در بسیاری از جوامع معاصر همچنان وجود دارد. به نظر می‌رسد، علت ورود بسیاری از اندیشمندان معاصر به حوزه زنان، همین وضعیت محدودکننده بوده است؛ اندیشمندانی که این دیدگاه را پذیرفته‌اند، در تاریخ طولانی فلسفه غرب، صدای زنان غایب بوده و مفاهیم و اندیشه‌ها همواره در کنترل مردان و اخلاقیات مردانه بوده است؛ در نتیجه برای پایان بخشیدن به این محدودیت و عدم توازن، برخی از متفکران مطرح عصر حاضر، دیدگاه‌های مهمی برپایه رهیافت‌های فکری مختلف مطرح کرده‌اند. در چنین چارچوبی، مقاله حاضر این مسئله را بررسی کرده است که «کدام‌یک از نظریه‌های موجود در حوزه علوم اجتماعی معاصر و خارج از ادبیات فمینیستی توانسته است امکان‌های فکری لازم را برای گسترش زیست زنانه در زندگی امروز فراهم کند؟» در مقام فرضیه، پاسخ این است که «اندیشمندانی چون آمارتیا سن، رونالد اینگلهارت، و آلن تورن را می‌توان از مهم‌ترین اندیشمندانی به‌شمار آورد که خارج از اندیشه فمینیستی، هر یک به شیوه خاصی به مسئله زنان توجه نشان داده‌اند و در پرتو شبکه‌ای از مفاهیم در آثار و گفتارهایشان، امکان‌های فکری و کاربردی مناسبی را برای گسترش زیست زنانه در جهان امروز و از جمله در «جامعه ایرانی» فراهم کرده‌اند.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۲۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۳۰

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

فمینیسم، زیست زنانه، جامعه زنانه، توسعه، فرهنگ، سوزگی، صلح، عدالت

* نویسنده مسئول:

مختار نوری

پست الکترونیک: nouri.mokhtar63@gmail.com

مقدمه

از آرای فلسفی افلاطون و ارسطو تا اندیشه‌های روان‌کاوانه زیگموند فروید و ژان پیاژه، زنان بیش از آنکه موجوداتی «عقلانی»^۱ به‌شمار آیند، موجوداتی «احساسی»^۲ تلقی شده‌اند که بدون هدایت مردان، توانایی رشد اخلاقی و مدنی ندارند. ویرجینیا هلد بر این نظر است که اعتقاد به جدایی زنان از «حوزه عمومی»، از زمان ارسطو تاکنون با قدرت پابرجا مانده است؛ برای مثال، در موارد زیادی، فیلسوفان با صراحت، نگهداری مادر از کودک را خارج از حوزه اخلاقیات دانسته و آن را امری مربوط به غریزه انسانی به‌شمار آورده‌اند (هلد، ۱۳۹۴، ۱۰۱). به‌نظر هلد، «تصوراتی مانند اینکه تجربه‌های زنان، کاملاً بی‌ارتباط با اخلاق است و باور به اینکه زنان، به‌طور ذاتی، شخصیت اخلاقی ناکاملی دارند، در ساختار فلسفه اخلاق اثبات شده است» (هلد، ۱۹۹۸، ۹۶). این نوع نادیده‌انگاری زنان، محدود به جغرافیای خاصی نیست؛ چنان‌که فیلسوفان مسلمانی چون ملاصدرا و ملاهادی سبزواری نیز معتقدند که زنان، مُدرک «کلیات» نیستند. براین اساس، هر دو ساحت فلسفه غرب و شرق، جنسیت‌محور بوده و در آن فیلسوفان، جایی برای زنان در تفکر فلسفی قائل نبودند (دباغ، ۱۳۹۲، ۲۱۰). اما برخلاف این پیشینه فلسفی ناامیدکننده، نهضت در حال شکوفایی زنان از دهه‌های ۱۹۶۰ تاکنون، تفاوت‌های روان‌شناختی میان زنان و مردان را انکار کرده است.

اعضای این نهضت بر این نظرند که طبیعت، هیچ‌گونه تمایز ذهنی یا اخلاقی‌ای میان جنسیت‌ها ایجاد نکرده و تفاوت‌ها، تنها به‌این دلیل است که زنان، زیر فشار نظامی ظالمانه، ملزم به رفتارهای «زنانه» بوده‌اند (ریچلز، ۱۴۰۰، ۲۶۴)؛ زنانی که به‌گواه تاریخ، در جوامع گوناگون و از جمله جامعه ایرانی، همواره وظایف سنگینی را عهده‌دار بوده‌اند، اما در جایگاه فرودست قرار گرفته و در عرصه‌های مختلف زندگی، حضور کم‌رنگی داشته‌اند؛ برای مثال، داشتن حق رأی زنان، حتی در جوامع توسعه‌یافته در طول نیمه نخست سده بیستم به‌دست آمد و فاجعه‌بارتر اینکه، در برخی از مناطق توسعه‌نیافته، از جمله ایران، بسیاری از حقوق سیاسی و اجتماعی آن‌ها هنوز هم به‌رسمیت شناخته نشده است. زنان در جوامع توسعه‌نیافته از کمترین حقوق فردی، سیاسی، و اجتماعی برخوردارند و ظهور «جنبش‌های اجتماعی زنانه» در این جوامع، چیزی جز تلاش برای اعتباریابی «جهان‌زندگی زنانه» نبوده است. در نتیجه حاکم

1. Rational.
2. Emotional

بودن چنین شرایطی، در دهه‌های اخیر، ابتکارات فکری مهمی از سوی برخی از اندیشمندان غیرفمینیستی انجام شده است تا کارهایی را که زنان انجام می‌دهند، دارای تأثیر اجتماعی معرفی کنند. رزماری تانگ^۱ می‌گوید: «هدف اصلی، کوشش برای بازسازی یا تأمل دوباره درباره آن بخش‌هایی از فلسفه غرب است که تجربه‌های اخلاقی زنان را تحقیر یا بی‌ارزش دانسته است» (تانگ، ۲۰۰۷، ۱)؛ از این رو، در جهان معاصر، نگرش‌های فکری جدیدی درباره نقش زنان و عواطف، کنشگری و توانمندی اجتماعی آن‌ها مطرح شده که با نقد رویه‌های مردسالارانه، جایگزین‌های امیدوارکننده‌ای را برای گسترش «زیست زنانه» فراهم کرده‌اند.

منظور از زیست زنانه، وضعیتی است که در آن زنان، به دور از هرگونه تبعیض جنسی، سلسله‌مراتبی، و ناعادلانه از سطح بالایی از «خودبودگی» در سامان‌دهی به زندگی فردی و جمعی برخوردارند. همچنین، از تمثیل «ایستگاه^۲» برای معرفی اندیشه‌های موردنظر بهره گرفته‌ایم. منظور از ایستگاه فکری، سکوه‌های علمی‌ای است که زنان با ایستادن بر روی آن‌ها می‌توانند در وضعیت زندگی فردی و جمعی خویش تأمل کنند و برای گذر از محدودیت‌ها، از لوازم فکری و مفهومی موجود در آن ایستگاه به‌مثابه چراغ راهنما بهره‌گیرند. مزیت ایستگاه‌های فکری موردنظر این است که در رویارویی با محدودیت‌ها علیه زنان می‌توان بر روی آن‌ها محکم ایستاد و از این طریق در برابر هرگونه نگاه «ابزاری» و «خشونت‌آمیز» علیه آنان «مقاومت» کرد. از این دیدگاه، دستگاه فکری اندیشمندانی چون آمارتیا سن، رونالد اینگلهارت، و آلن تورن را می‌توان ایستگاه‌هایی غیرفمینیستی دانست که ایستگاه علمی خود را در پرتو شبکه‌ای از مفاهیم مانند «توسعه زنانه»، «نقش فاعلی زنان»، «عدالت جنسیتی»، «جامعه پسمادی و اهمیت یافتن زنان»، «زنانه شدن جامعه و صلح»، «پارادایم فرهنگی و سوژگی زنانه»، و «جامعه زنانه» تجهیز کرده و به زندگی زنان و موانع پیش‌روی آن‌ها توجه نشان داده‌اند. آن‌ها با به‌کارگیری رهیافت‌های علمی «جامعه‌شناسی»، «اندیشه سیاسی»، و «توسعه»، از زنان یا توصیف جایگاه، ارزش، و اهمیت آن‌ها طرفداری کرده‌اند. این اندیشمندان، امکان‌های فلسفی راهگشایی را در خدمت زنان در سطح جهانی و ازجمله زنان ایرانی قرار داده‌اند. شبکه مفهومی آن‌ها برای جنبش زنانه ایران که در پی کنشگری، عدالت

1. Tong
2. Station

جنسیتی، توسعه زن محور، حذف خشونت، و دستیابی به صلح است، بسیار راهبردی خواهد بود و این طیف از نیروهای اجتماعی را که در طلب زندگی عادلانه، مدنی، صلح آمیز، و فارغ از سلطه‌اند، یاری خواهد داد.

۱. پیشینه پژوهش

ادبیات موجود در حوزه «مطالعات زنان»، همواره زیر سیطره آثار و گفتارهای فمینیستی بوده است. در چارچوب اندیشه فمینیستی نیز آثار فلسفی ارزشمندی توسط فیلسوفان زن در دوران معاصر شکل گرفته است. چنان‌که طیف گسترده‌ای از زنان معاصر، مانند الیزابت آنسکوم، آریس مرداک، فیلیپا فوت، مری میجلی (لیسکوم، ۲۰۲۲)، روزالیند هرستهاوس، لیندا زگن بسکی، مارتا نوسباوم، جولیا آناس، کارول گیلیگان، ویرجینیا هلد (هلد، ۲۰۰۶)، نل نادینگز (نادینگز، ۲۰۰۲)، سارا رادیک (رادیک، ۱۹۸۹)، جوان تورنتو و اوا فدر کیتای، چه مستقل و چه با ابتنا بر منظومه‌های فکری فیلسوفانی مانند افلاطون، ارسطو، اسپینوزا، هیوم، و یتگنشتاین و بازتفسیر نگرش‌های فکری و اخلاقی آن‌ها در گسترش زندگی زنانه نقش آفرینی کرده‌اند. این زنان اندیشمند، از روش‌های گوناگونی برای ارتباط با فلسفه و فیلسوفان غربی بهره گرفته‌اند: نخست اینکه ممکن است آن‌ها از اندیشمندان یادشده و آثار آن‌ها به دلیل نگرش‌های بدبینانه‌ای که درباره زنان طرح کرده‌اند، ارزیابی منفی‌ای داشته باشند و این ارزیابی منفی به دلیل «زن‌بیزاری» موجود در دیدگاه‌های فلسفی آن‌ها باشد. الیزابت اسپلمن در کتاب «زن بدون ذات» کار خود را با نقد مفهوم ذات در فلسفه افلاطونی آغاز می‌کند؛ دوم اینکه، مورخان فمینیست با فراهم کردن آثار متفاوتی از چهره‌ها و متن‌هایی که باید برجسته و اصیل به‌شمار آیند، به تاریخ فلسفه، توجه نشان داده‌اند. این راهبرد، شامل تلاش برای معرفی صداهای نادیده‌انگاشته‌شده زنان فیلسوف است؛ چنان‌که در مجموعه «تاریخ زنان فیلسوف» به کوشش مری آلن وایت، شاهد این امر هستیم (الن وایت، ۱۴۰۱)؛ سوم اینکه ممکن است فمینیست‌ها، تاریخ فلسفه را منبع مؤثری برای اشاره به مسائل و تحولات معاصر بداند که فیلسوفان فمینیست با آن‌ها روبرو هستند.

مارتا نوسباوم برای درک نقش عواطف، روابط، و بافتار در زندگی اخلاقی، به اندیشه‌های ارسطو مراجعه کرده است. موری گیتنز و ژنویو لوید به دریافت اسپینوزا از بدن به مثابه امری «در پیوند» بازگشته‌اند تا تخیل و امکان شمول اجتماعی را دوباره مفهوم‌پردازی کنند. آنت بایر

نيز تأملات ديويده هيوم درباره احساس اخلاقي و افعال اخلاقي واقعي را الهام بخش يافته است (ميشات، ۱۴۰۱، ۴۶-۴۴). باوجود اين پيشينه فلسفي غني و فمينيستي در حوزه مطالعات زنان، مقاله حاضر بر «امكان‌هاي غيرفمينيستي» مؤثر بر گسترش زيست زنانه در اندیشه معاصر تأکيد دارد؛ بنا بر اين، تفاوت بحث حاضر با مباحث موجود در عرصه مطالعات زنان، در «خارج‌از‌اندیشه‌فمينيستي» بودن و تمرکز بر حوزه‌هاي «جامعه‌شناسي»، «اندیشه سياسي» و «توسعه» نهفته است. به بيان روشن‌تر، در ادبيات غربي مطالعات زنان شاهد اثری که به‌طور مشخص با اندیشه‌هاي آمارتيا سن، رونالد اينگلهارت، و آلن تورن درباره مسئله زنان مرتبط باشد، نيسيم. در آثار و پژوهش‌هاي ايراني مطالعات زنان نيز چندان توجهی به کار بست اندیشه‌هاي اين متفکران براي حل و فصل چالش‌هاي پيش‌روي زنان ايراني نشده است؛ به‌عنوان نمونه، می‌توان به پژوهش‌هاي انجام‌شده توسط نصرافهاني (۱۳۹۶، ۱۳۹۵)، پيشگاهي‌فرد و قدسي (۱۳۸۹)، و عزيزآبادي و حيدري (۱۴۰۰) اشاره کرد که به مسائل زنان برپايه نظريه‌هاي «فلسفي»، «فرهنگي»، و «حقوقی» فمينيستي توجه نشان داده‌اند. به‌طورکلي، رويکرد غالب در پژوهش‌هاي ايراني مطالعات زنان، تمرکز بر نگرش‌هاي فمينيستي در دو غالب «فمينيسم غربي» و «فمينيسم اسلامي» است (خوارزمي و قاسم‌پور، ۱۴۰۰) و در اين حوزه، کمتر به رويکردهاي غيرفمينيستي توجه شده است. درنتيجه می‌توان گفت، موضوع موردبحث، يعني «امكان‌هاي غيرفمينيستي گسترش زيست زنانه در اندیشه معاصر غرب و کاربردهاي آن در جامعه ايران» تاکنون مورد توجه پژوهشگران ايراني قرار نگرفته و وجود چنين کاستي‌هاي در عرصه مطالعات زنان، انگيزه لازم را براي نويسندگان در راستاي بررسي چنين مسئله‌اي، فراهم کرده است.

۲. روش پژوهش

بي‌شک انجام هر پژوهشي، نيازمند يک «سامانه روش‌شناختي» است. پژوهش حاضر نيز از اين قاعده مستثنا نيسست و کوشيده است مسئله اصلي خود را در پرتو روش‌هاي کيفي و به‌صورت تحليلي-تاريخي تجزيه و تحليل کند. پژوهش پيش‌رو به دليل محتوای نظري‌اي که در ذات خود دارد، به‌لحاظ «روش‌شناسي»^۱ مبتني بر روش‌شناسي‌هاي تفسيری است. از منظر روش‌شناختي در عرصه پژوهشي با دو سنت «تجربه‌گرایی» و «تفسيرگرایی» روبه‌رو هستيم که

1. Methodology

سنت تجربه‌گرایی بر روش‌های تجربی و علوم طبیعی برای شناخت جهان اجتماعی تأکید دارد و رویکرد تفسیرگرایی نیز بر این نظر است که جهان اجتماعی از طریق روش‌های علمی و آزمایش، قابل مطالعه نیست (لمونت، ۱۳۹۷، ۵۴). در این چارچوب، این موضوع که زنان در پرتو امکان‌های غیرفمینیستی موجود در اندیشه معاصر غرب از چه امکان‌های فکری‌ای برای حل مشکلات سیاسی و اجتماعی برخوردار شده‌اند، موضوعی است که بیش از هر چیزی، نیازمند ارزیابی‌های تفسیری و تحلیلی است. برخلاف رهیافت تجربه‌گرایی، رویکرد تفسیری به پرسش درباره اندیشه‌ها، هنجارها، و ارزش‌های بنیادینی می‌پردازد که زنان با آن روبه‌رو هستند. برای گردآوری اطلاعات و مواد و مصالح علمی پژوهش نیز از شیوه کتابخانه‌ای بهره گرفته شده است.

۳. ارزیابی تاریخی حاشیه‌ای بودن زنان در نگرش‌های فلسفی قدیم و جدید

پیش از طرح بحث امکان‌های غیرفمینیستی در گسترش زیست زنانه، لازم است وضعیت زنان را از منظر دیدگاه‌های موجود در اندیشه غرب بررسی کنیم؛ زیرا، آن‌گونه که ویل کیملیکا می‌گوید: «در تاریخ فلسفه غرب، متفکرانی را می‌یابیم که منش‌های عاطفی، شهودی، و جزئی‌نگرانه را که لازمه زندگی خانوادگی زنان می‌دانستند، از تفکر عقلانی، بی‌طرفانه، و خونسردانه که لازمه زندگی اجتماعی مردان به‌شمار می‌رفت، جدا می‌کردند» (کیملیکا و دیگران، ۱۳۸۷، ۹۷). به‌نظر سوزان مولر اوکین: «هومر در ایلید، به‌ندرت درباره زنان توضیح می‌دهد، اما هنگامی که یاد می‌کند، آنان را علت بروز جنگ‌ها و حسادت‌ها معرفی می‌کند و در ردیف بردگان و غنائم جنگی به‌شمار می‌آورد. در سنت یونانی با زنان مانند کودکان و خردسالان برخورد می‌شد؛ بنابراین، آنان در جریان زندگی از خیلی چیزها محروم بودند. زن مجرد به‌تنهایی نمی‌توانست لباس بخرد و خرید او باید زیر نظر قیم قانونی‌اش انجام می‌شد» (اوکین، ۱۳۹۸، ۵۳). برخی فمینیست‌ها نیز توجه ما را به اندیشه افلاطون جلب می‌کنند که خلقت زن را این‌گونه توضیح می‌دهد: «بعد از آنکه مردان به‌وجود آمدند، عده‌ای از آنان که ترسو بودند و زندگی را در بی‌عدالتی می‌گذراندند، به‌درستی هنگام تولد دوم به‌صورت زنان درآمدند...؛ به‌این ترتیب، جنس مؤنث به‌وجود آمد» (می‌شات، ۱۴۰۱، ۴۷). فمینیست‌ها از افکار ارسطو که زنان را با ویژگی‌هایی چون «پستی»، «نقص»، و «عدم قابلیت» تعریف کرده است نیز غفلت نکرده‌اند. ارسطو عنوان می‌کند: «هر زنی با توجه به نقش تولیدمثل، مساوی

با یک مرد عقیم است؛ زیرا، زن، ناقص الخلقه است. مرد به این دلیل مرد است که از قابلیت‌های ویژه‌ای برخوردار است و در مقابل، زن از آن روی زن خوانده می‌شود که از این قابلیت‌های ویژه محروم است» (اوکین، ۱۳۹۸، ۱۳۲). همچنین، استفاده از نمادگرایی مردانه و زنانه در اندیشه ارسطو برای نشان دادن روابط انقیاد بین عناصر موجود در ذات منقسم انسان، در سنت مسیحی تفسیر «کتاب مقدس» نیز باقی ماند (لوید، ۱۳۸۷، ۵۹).

شاید تصور شود که وضعیت زنان به موازات دگرذیسی‌های جهان مدرن، متحول شده است، اما اندیشه فیلسوفان مدرنی مانند نیچه، روسو، و کانت، وضعیت محدود زنان را آشکار می‌کند. البته برخی استثناهای مدرن مانند استوارت میل در دفاع از حقوق زنان وجود دارند؛ چنان‌که او مدعی شد، جامعه در برپایی معیار دوگانه اخلاقی‌ای که مطابق با آن، اخلاق زنان باید به گونه‌ای متفاوت با اخلاق مردان ارزیابی شود، اشتباه کرده است. میل با تأمل درباره برتری اخلاقی ادعایی زنان نتیجه گرفت که اخلاق زنان، تنها نتیجه شرایط اجتماعی نظام‌مند است (تانگ و ویلیامز، ۱۴۰۲، ۵۴۹). افزون‌بر میل، مری ولستنکرافت، کاترین بیچر، شارلوت پرکینز گیلمن، و الیزابت کدی استنتون، نیز در طول سده‌های هجدهم و نوزدهم به موضوع زنان توجه نشان داده‌اند. پرسش‌های آن‌ها از این قرار بود که «آیا خصوصیات زنانه محصول طبیعت/ سرشت زیستی است یا نتیجه شرایط اجتماعی؟»، «آیا باید تنها این واقعیت را بپذیریم که مردان و زنان، فضایل اخلاقی و ویژگی‌های جنسیتی متفاوتی دارند و بر همین اساس پیش برویم، یا باید بکوشیم تا مردان و زنان را به پیروی از اخلاقی یکسان وادار کنیم؛ اخلاقی انسانی متناسب با همه؟» (تانگ و ویلیامز، ۱۴۰۲، ۵۴۹).

با وجود چنین نگرش‌هایی، فردریش نیچه، زنان را موجوداتی می‌دانست که جز فریبکاری، سرگرم کردن مرد، و تولید بچه، چیزی نمی‌دانند. او زنانگی را با نیروهایی مانند رنج، دیوانگی، و غیرعقلانی بودن، هم‌معنی می‌دانست؛ در نتیجه، توصیه این متفکر به فیلسوفان این بود که از زنان دوری کنند و او کسی را که از سه چیز پرآوازه، یعنی «نام‌آوری»، «شاهان»، و «زنان» کناره‌گیری می‌کرد، فیلسوف واقعی می‌دانست (شاهنده، ۱۳۸۶). همچنین، کانت به دلیل زن‌بیزاری و کم‌ارزش شمردن بدن، مورد انتقاد فمینیست‌ها بوده است. کانت و اندیشمندان نوکانتی، مانند جان رالز، به جداسازی «عقل» از «احساسات» گرایش دارند و به همین دلیل، فمینیست‌هایی مانند سوزان مولر اوکین، ماریون یانگ، و نانسی

فریزر، به مخالفان «عدالت به مثابه انصاف^۱» او تبدیل شده‌اند. آن‌ها نظریه رالز را «مذکر» نامیده‌اند که زنان و خانواده را نادیده می‌گیرد. اوکین در نقد کانت می‌نویسد: «در نظر کانت، قرار نیست احساسات، جایی در اخلاقیات داشته باشند. فلسفه زنان نه تعقل کردن، بلکه حس کردن است و رالز نیز در نظریه عدالت کانتی خود بر «خودمختاری» و «عقلانیت»، به‌عنوان دو ویژگی معرف فاعل اخلاقی و نیز جداسازی سخت‌گیرانه عقل از احساس و درنظر نگرفتن جایی برای احساس در اصول اخلاقی تأکید داشت» (اوکین، ۱۳۹۴، ۱۹۵). بدیهی است، چنین رویکردهایی درباره زنان در ساحت نظر، زمینه محدودسازی زیست زنانه در عمل را فراهم کرده است. چنان‌که به‌تعبیر اندرو گمبل، از گذشته تا امروز، نوشتن درباره سیاست و مشارکت در آن، زیر سیطره مردان بوده و در بیشتر دولت‌ها، زنان تا همین اواخر، حقوق مدنی و سیاسی یکسانی با مردان نداشته‌اند. این موضوع در دانشگاه‌ها هم صادق است؛ بیشتر استادان علوم سیاسی مردان بوده‌اند؛ این واقعیت در ادبیات دانشگاهی نیز بازتاب یافته است (گمبل، ۱۴۰۳، ۳۶). در نتیجه، در نقد این نوع حاشیه‌ای بودن و مذکرسازی عقل بود که اندیشمندانی چون آمارتیا سن، رونالد اینگلهارت، و آلن تورن به نقد رویکردهای فلسفی پیشین درباره زنان روی آوردند و سه ایستگاه فکری غیرفمینیستی را در دفاع از زیست زنانه خلق کردند.

۴. آمارتیا سن: رهیافت قابلیت و نقش فاعلی زنان و عدالت جنسیتی

دیدگاه‌های آمارتیا سن، نخستین ایستگاه فکری‌ای است که برای دفاع از زیست زنانه بر آن تمرکز شده است؛ زیرا، «رهیافت قابلیت^۲»، فضای مناسبی را برای بهبود وضعیت زنان در اختیار ما قرار می‌دهد. آمارتیا سن و مارتا نوسباوم، به‌عنوان واضعان «رویکرد قابلیت» بر این نظرند که افراد برای داشتن زندگی انسانی باید دارای مجموعه‌ای از قابلیت‌های پایه‌ای مانند سلامت جسمی، احساسی، عاطفی، فکری، خرد عملی، محبت، و کنترل بر پیرامون باشند. البته به‌نظر آن‌ها این نوع قابلیت‌ها باید در متنی که ضمانت اجرای قدرتمندی دارد، بازتاب داده شوند تا بتوانند مبنای اجتماعی و سیاسی یک زندگی کارآمد را شکل دهند (نوسباوم و سن، ۱۹۹۳). به‌نظر سن: «قابلیت، مجموعه‌ای از عملکردهای گوناگون است که برای فرد، با ارزش

1. Justice as Fairness

2. Capability Approach

است و فرد می‌تواند در میان آن‌ها دست به انتخاب بزند» (سن، ۱۳۸۹، ۱۰۹). رویکرد قابلیت به‌جای ابزارهایی چون «درآمد» و «املاک» -که معیار پیشرفت قلمداد می‌شوند- بر زندگی انسانی متمرکز است. سن می‌گوید، در فرایند دستیابی به غایت‌های زندگی انسانی، هدف نپنداشتن وسایل زندگی می‌تواند به گسترش دامنه عمل ارزش‌گذاری یاری رساند و کارکرد دیدگاه قابلیت نیز از همین نقطه آغاز می‌شود که در آثار پژوهشگرانی چون فلویو کامیم، جنیفر پرا راجر، ریکو گوتو، سبینا الکایر، مظفر قزلباش، تنیا بور شارت، و پولی ویزرد نیز مورد توجه بوده است (سن، ۱۳۹۶، ۲۹۹-۲۹۸). مفهوم قابلیت برای سن از چنان اهمیتی برخوردار است که مسائل دیگری مانند آزادی، رفاه، عاملیت، برابری، فقر، سلطه، نابرابری، مشارکت، و دموکراسی بر مبنای آن صورت‌بندی شده‌اند. اگرچه مفهوم قابلیت، به‌منظور ارزیابی شاخص‌های حوزه توسعه مطرح شد، اما طرفدارانش آن را به حوزه‌های دیگری مانند «فمینیسم»، «مطالعات زنان»، و «شادکامی» تسری دادند (قزلباش، ۲۰۰۲)؛ در نتیجه، رویکرد فلسفی سن -که زمینه‌های ترکیب اخلاق و توسعه را فراهم کرد و هدف توسعه را توانمند کردن انسان برای شکوفایی نیروهای درونی تعریف نمود- از این قابلیت برخوردار است که راهبردی برای توسعه‌یافتگی انسانی همه اعضای جامعه، به‌ویژه «زنان»، باشد.

۱-۴. توسعه به‌معنای گسترش نقش فاعلی زنان

اندیشه سن از قابلیت‌های لازم برای بهبود موقعیت زنان برخوردار است؛ زیرا، اخلاق‌گرایانی چون او، بر این نظرند که «جامعه مدنی» و «دولت»، مسئولیت مهمی را در حوزه توانمندسازی همه افراد و به‌ویژه زنان، برای دستیابی به سطح مناسبی از خودمختاری به‌عهده دارند. رویکرد اخلاقی سن به اقتصاد تلاش می‌کند نابرابری میان جوامع و میان زنان و مردان را کاهش دهد و چنین تلاشی در بهبود موقعیت زنان مؤثر خواهد بود. او با گذر از رویکردهای استثماریانه نولیبرالی، بر مناسبات انسانی تأکید دارد و هدفش نه ارتقای نظریه‌های سیاسی و اقتصادی، بلکه ارتقای انسان است. در اندیشه سن، توسعه انسانی، امکانی برای گسترش آزادی‌های واقعی انسان‌هاست و به‌جای توجه به شاخص‌های اقتصادی، تولیدی، و درآمدی -که البته در جای خود مهم هستند- بر ترتیبات انسانی، مدنی، حقوقی، و اخلاقی تمرکز دارد (سن، ۱۳۸۱، ۱۳). توسعه مورد نظر سن، نیازمند حذف سرکوب، برطرف‌سازی فقر، طرد استبداد، و محرومیت اجتماعی نیروهایی چون زنان است که رهیافت توانمندی از آن حاصل می‌شود.

توانمندی موردنظر سن، در مرحله نخست به افراد تعلق دارد تا گروه‌ها و جوامع. این رویکرد، نوعی آزادی است که به همه افراد جامعه، از جمله زنان، این امکان را می‌دهد که در امور سیاسی و اجتماعی مشارکت کنند. رویکرد یادشده، نوعی فردگرایی اخلاقی را ترویج می‌کند تا هر انسانی و از جمله زنان بتوانند امکان خودشکوفایی را کسب کنند. رویکرد توانمندی با پرهیز از نگرش‌های ابزاری، چشم به زندگی انسانی می‌دوزد و نه تنها به وسایل رفاهی موجود در دست مردم (سن، ۱۳۹۶، ۳۲۱). به توانمندی در اندیشه سن باید با توجه به قدرت عاملیت انسان‌ها نگرست. عاملیت هر فردی، از جمله زنان، در جامعه آزاد، نشانه‌ای از این توانمندی است. عاملیت داشتن به معنای کنشگری و مشارکت در کنش‌های سیاسی، اجتماعی، و اقتصادی است (سن، ۱۳۸۱، ۲۹). اهمیت عاملیت زنان برای سن، به حدی است که فصلی از کتاب «توسعه به مثابه آزادی» را به نقش فاعلی آن‌ها در تحولات اجتماعی اختصاص داده است. او بر این نظر است که در گذشته، اهداف زنان بیشتر معطوف به رفاه و بهروزی آن‌ها بود، اما این هدف، رفته‌رفته به سوی فاعلیت زنان تغییر جهت داده است. با کم‌رنگ شدن این تصویر که زنان، دریافت‌کنندگان منفعل حمایت‌های رفاهی هستند، آن‌ها، چه از سوی مردان و چه از سوی خودشان، به‌عنوان عنصر فعال تغییرات شناخته می‌شوند؛ پیش‌برندگان پویای تحولات اجتماعی که می‌توانند هم زندگی مردان و هم زندگی زنان را تغییر دهند (سن، ۱۳۸۲، ۲۱۶-۲۱۵). البته به نظر سن، نقش فاعلی زنان نمی‌تواند ضرورت برطرف کردن انواع نابرابری‌هایی را که بر بهروزی آنان اثر منفی داشته است، نادیده بگیرد؛ بنابراین، نقش فاعلی باید همچنان سلامت و بهروزی زنان را در نظر داشته باشد. سن از اختیارات زنان دفاع می‌کند و این موضوع را یکی از بحث‌های کلیدی در فرایند توسعه به‌شمار می‌آورد. به نظر وی، عوامل ذی‌ربط در این مورد عبارتند از: آموزش زنان، مالکیت آنان، فرصت‌های اشتغال، و کارکرد نیروی کار. همچنین، سن بر این نظر است که نقش فاعلی زنان به حوزه‌های اقتصادی و اجتماعی دیگر، از اعتبارات روستایی و فعالیت‌های اقتصادی گرفته تا حرکت‌های سیاسی و اجتماعی قابل‌تعمیم است. در مجموع، به نظر سن، فراگیری گسترده فاعلیت زنان، یکی از بخش‌های فراموش‌شده مطالعات توسعه است که توجه به آن ضرورت دارد؛ زیرا، امروزه در فرایند توسعه هیچ مسئله‌ای مهم‌تر از درک مشارکت سیاسی، اقتصادی، و اجتماعی زنان نیست. این موضوع، همان جنبه مهم «توسعه یعنی آزادی» است (سن، ۱۳۸۲، ۲۲۹-۲۲۸).

۲-۴. ضرورت گسترش عدالت جنسیتی

بخش دیگری از امکان‌های فکری سن در گسترش زیست زنانه به «عدالت جنسیتی» مربوط می‌شود؛ عدالتی که حاکی از تأثیرات اندیشه جان رالز است؛ فیلسوفی که با رویکردی اصلاح‌گرایانه تلاش کرد «عدالت» را به لیبرالیسم و سرمایه‌داری تزریق کند. اگرچه منتقدان رالز تلاش‌های او در دفاع از عدالت را مارکسیستی به‌شمار آورده‌اند، اما نظریه «عدالت به‌مثابه انصاف»^۱ او نشان می‌دهد که کانون تمرکز اندیشه او بر فلسفه اخلاق و وظیفه‌گرایانه کانتی است (رالز، ۱۹۷۱). سن نیز با ایجاد پیوند میان آزادی، عدالت، و دموکراسی، به بحث عدالت جنسیتی توجه کرده است تا از این طریق بتواند عاملیت زنان را تقویت کند. در شرایط نابرابر جنسیتی نمی‌توان امکانی برای فاعلیت زنان فراهم کرد و لازمه این امر، رسیدن به سطحی از عدالت جنسیتی است. سن بر این نظر است که نظریه‌های جریان اصلی توسعه به عدالت جنسیتی توجه نداشته‌اند. ناکامی جریان اصلی در ایجاد دنیایی عادلانه‌تر برای زنان موجب شد که رهیافت‌های زن‌محور از نیمه دهه ۱۹۸۰ و در راستای تحقق عدالت جنسیتی، وارد حوزه مطالعات توسعه شوند و در جهت‌گیری‌های خود از برابری فرصت زن و مرد، اشتغال زنان، و افزایش رفاه آن‌ها دفاع کنند. با وجود این نوع تلاش‌ها، شرایط حاکم بر جهان، نشان‌دهنده پیشرفت در این حوزه، به‌ویژه در جوامع توسعه‌نیافته نیست. دلیل این امر به مبانی فلسفی موجود در آن‌ها مربوط می‌شود که به‌جای فاعلیت‌بخشی به زنان، آن‌ها را یک گروه قابل تبعیض تصور کرده‌اند. این مبانی فلسفی، متأثر از «سودمندگرایی»^۲، «اختیارگرایی»^۳، و «نئولیبرالیسم»^۴ قرن بیستمی است که مسیر توسعه را به‌سوی بیشینه‌سازی سود، تولید ناخالص ملی، و دفاع مطلق از آزادی‌های بیرونی تعریف کرده‌اند (هاروی، ۲۰۰۵). در نتیجه، اندیشه انسانی سن از ظرفیت بالایی برای نقد ساختارهای نابرابر و سلطه‌طلبانه و توجه به عدالت جنسیتی برخوردار است. این رهیافت، از یک‌سو، می‌تواند اندیشه‌ها و ساختارهای تولید سرکوب را شناسایی کند و از سوی دیگر، قادر است راه برقراری برابری جنسیتی را فراهم نماید.

عدالت جنسیتی، وضعیتی است که در آن، منابع غیرتبعیض‌آمیز میان زنان و مردان تقسیم

1. Justice as Fairness
2. Utilitarianism
3. Libertarianism
4. Neoliberalism

می‌شود. ثمره عدالت جنسیتی، ظهور شرایطی است که در آن زنان نه انسان‌هایی محصور در خانه، بلکه کنشگرانی فعال در عرصه عمومی باشند. در چنین شرایطی است که سن با ابتنا بر دغدغه‌های برابری طلبانه، در پی حذف نابرابری جنسیتی و برقراری عدالت جنسیتی بوده است. او در بحث عدالت اجتماعی به زندگی روزمره مردم توجه دارد و از نگرش‌های استعلایی پرهیز می‌کند. سن، نظریه خود را به‌جای رهیافت «سامانه‌محور» در قالب رویکرد «واقعیت‌محور» عدالت اجتماعی مطرح کرده است. رهیافت نخست، در پی شکل‌دهی به جامعه‌ای عادلانه از طریق نهادگرایی استعلایی است و ایجاد عدالت را وابسته به ساختار خاص این نهادها می‌داند؛ درحالی‌که جریان دوم فلسفه سیاسی به زندگی روزمره و واقعی مردم توجه دارد (سن، ۱۳۹۰، ۳۶-۳۵). در این چارچوب، سن به واقعیت زندگی و کیفیت آن توجه دارد و بیان می‌کند که برقراری عدالت باید مبتنی بر زندگی عینی افراد یک جامعه باشد. نوسباوم بر این نظر است که در بحث از عدالت جنسیتی، ایده قابلیت سن — که مبنایی ارسطویی دارد — درک ما از عدالت در مورد زنان را بهبود می‌دهد (نوسباوم، ۲۰۰۳، ۳۶).

برپایه ایده سن، توسعه عادلانه، زمانی رخ می‌دهد که مهم‌ترین موانع قابلیت زنان برطرف، و زمینه توانمند شدن آن‌ها در راستای انتخاب ارزش‌هایشان فراهم شود. در این رویکرد، توسعه به‌مثابه فرایند تغییر در راستای ارتقای قابلیت‌های اساسی و توانمندسازی زنان برای انتخاب زندگی مطلوب تعریف می‌شود. این فرایند در اندیشه سن، سه بُعد به‌هم مرتبط دارد که با درهم‌پوشانی با یکدیگر، کیفیت زندگی زنان را شکل می‌دهند: در بعد نخست، تمرکز بر ایجاد منابع قدرت از طریق آزادی‌های ابزاری است؛ بعد دوم، همان آزادی در معنای قابلیت و فرصت انتخاب است؛ و در بعد سوم، دموکراسی به‌مثابه نظام سازنده ارزش‌ها و عاملیت زنان در نظر گرفته می‌شود. در این فرایند، کانون عدالت جنسیتی، آزادی است که به قدرت انتخاب عملی زنان در راستای عملکردهای مهمی اشاره دارد که در مجموع، «کیفیت زندگی» آنان را شکل می‌دهد (سن، ۱۹۹۹). همچنین، برپایه دیدگاه قابلیت‌محور سن نمی‌توانیم به توانمندی زنان و عدالت جنسیتی دست یابیم، بی‌آنکه حقوق و دموکراسی را به رسمیت بشناسیم. دموکراسی، یکی از لوازم توسعه انسانی به‌شمار می‌آید؛ زیرا، تنها در یک حکومت دموکراتیک است که حق انتخاب افراد و ابراز وجود زنان معنا پیدا می‌کند؛ از این‌رو، سن، فقدان دموکراسی را به‌مثابه «محرومیت» در نظر می‌گیرد؛ محرومیت به این معنا که دیگران برای زنان تصمیم بگیرند و زندگی آنان را شکل دهند. در اینجا ارتباط میان دموکراسی و عدالت

جنسیتی در اندیشه سن قابل توجه است؛ زیرا، عقلانیت جمعی ابزار کارآمدی برای بی طرفی، شنیدن استدلال زنان، و شکل‌گیری آگاهانه ارزش‌های آن‌ها است. اگر عدالت باید معطوف به زندگی واقعی زنان باشد، دموکراسی و گوش سپردن به صداهای متکثر، بهترین ابزار برای فهم واقعیت‌های آن‌ها است. این موضوعی است که در رویکرد توسعه انسانی از آن به «مشارکتی بودن توسعه» و از پایین به بالا بودن فرایند سیاست‌گذاری تعبیر شده است (میکلسن، ۱۳۸۷، ۹۹).

دستامد سخن اینکه، رویکرد سن، بسیاری از موانع توانمندی و برابری زنان را که رویکردهای توسعه‌گرای دیگر از آن غافل بوده‌اند، برجسته می‌کند. این امر از یک سو، ناشی از توجه این اندیشمند به واقعیت‌های زندگی واقعی و از سوی دیگر، تمرکز وی بر دستاوردهای مهم و کیفیت یک زندگی خوب است. به همین سبب، هارتلی دین بیان می‌کند: «مفهوم قابلیت در اندیشه سن، برای حوزه سیاست‌گذاری اجتماعی بسیار اهمیت دارد؛ زیرا، بیان می‌کند که نیاز ما به منابع، صورتی نسبی دارد و مربوط به بستر اجتماعی و اقتصادی جامعه‌ای است که در آن زندگی می‌کنیم؛ اما نیاز ما به توانمندی برای زندگی آزادانه، مطلق است (دین، ۱۳۸۸، ۲۳). در واقع، اندیشه غیرفمینیستی سن در حوزه توسعه و عدالت، ما را به رفتار «فراجنسیتی» با زنان رهنمون می‌سازد و از ظرفیت بالایی برای گسترش زیست‌زانه در جهان امروز و در جامعه ایرانی برخوردار است.

۵. رونالد اینگلهارت: پسامادی‌گرایی و جامعه زنانه

در دومین ایستگاه فکری با رونالد اینگلهارت و امکان‌های غیرفمینیستی اندیشه او برای گسترش زیست‌زانه روبه‌رو می‌شویم. پژوهش‌های اینگلهارت، به‌عنوان یکی از دانشمندان سیاسی و اجتماعی معاصر در حوزه‌های «سیاست مقایسه‌ای»، «توسعه سیاسی»، «ارزش‌ها و فرهنگ سیاسی»، و «دین و عرفی شدن جوامع»، بیشتر مبتنی بر پیمایش‌های آماری و روشمند بود. پیمایش ارزش‌های جهانی او، این دیدگاه مهم را به‌یادگار گذاشت که پس از اینکه کشورها به توسعه صنعتی می‌رسند، کشمکش بر سر مسائل فرامادی‌ای مانند «محیط زیست»، «حمایت از شأن زنان»، «اقلیت‌های جنسی»، و «آزادی بیان» در آن‌ها آغاز خواهد شد. به بیان روشن‌تر، در نتیجه شکل‌گیری فرایند توسعه اقتصادی، تحول چشمگیری در ارزش‌های شهروندان این جوامع رخ داده و روند این تحول نیز حرکت از «ارزش‌های مادی» به

«ارزش‌های فرامادی» را نشان می‌دهد. البته اینگلهارت «نظریه دگرگونی ارزشی» خود را فرایندی بالقوه جهانی نیز به‌شمار می‌آورد؛ به این معنا که هر کشوری که از شرایط ناامنی اقتصادی به سوی امنیت نسبی تحول یابد، این فرایند در آن رخ خواهد داد. همچنین، وی توسعه را ناشی از تحولات مردمی و از پایین می‌داند و مدعی بود که توسعه، فرایند مشارکت مردم در نظام تصمیم‌گیری است که بر دانش بومی استوار است. در مجموع، سخن محوری اینگلهارت، ناظر بر تحول ارزشی از «مادی‌گرایی^۱» به «پسامادی‌گرایی^۲» بود و در این نوع تحول فرهنگی است که نقش زنان در اندیشه وی آشکار می‌شود.

۱-۵. گذار از مادی‌گرایی به پسامادی‌گرایی

تحول ارزشی در اندیشه اینگلهارت، ناظر بر دگرگونی ارزش‌ها و خیزش ارزش‌های پسامادی است. او بر این نظر بود که گسترش امنیت اقتصادی، سبب تغییرات فرهنگی گسترده‌ای شده که جهان‌بینی مردم را شکل داده و سبب تغییر ارزش‌ها گردیده است. این تغییر، بخشی از تغییر گسترده‌تر از ارزش‌های «بقاء» به سوی ارزش‌های «ابراز وجود» است. تغییر یادشده، سبب تغییرات سیاسی و اجتماعی‌ای مانند سیاست‌های زیست‌محیطی و جنبش‌های ضدجنگ، افزایش سطوح برابری جنسی در حوزه‌های سیاسی، کسب‌وکار، دانشگاهی، و همچنین، گسترش دموکراسی شده است (اینگلهارت، ۱۳۹۹، ۸-۷). تحول یادشده، نیروی محرکه «جنبش‌های اجتماعی جدید^۳» نیز بوده است؛ به گونه‌ای که این تحول، احزاب موجود در جوامع را دچار انشعاب کرده و سبب پیدایش احزاب جدید شده و ملاک‌هایی را که مردم با آن درک خود از «سعادت» را ارزیابی می‌کردند، دگرگون کرده است. خیزش پسامادی‌گرایی، حاکی از دگرگونی فرهنگی عمیقی است که به نقش‌های جنسیتی و فرهنگی شکل تازه‌ای بخشیده است (اینگلهارت، ۱۳۷۳، ۷۳). هسته اصلی نگرش اینگلهارت، بر دو فرضیه بنیادین استوار است: نخست، فرضیه کمیابی که در آن اولویت‌های فردی، بازتابی از محیط اجتماعی-اقتصادی اوست؛ یعنی فرد، بیشتر برای اموری ارزش قائل می‌شود که عرضه آن‌ها محدود است؛ دوم، فرضیه اجتماعی‌شدن که ناظر بر این دیدگاه است که مناسبات میان محیط

1. Materialism
2. Postmaterialism
3. New Social Movements

اجتماعی و اقتصادی و اولویت‌های ارزشی، یک رابطه مبتنی بر تطابق فوری نیست و در آن ارزش‌های اصلی شخص، بازتاب‌دهنده سال‌های پیش از بلوغ است (اینگلهارت، ۱۳۷۳، ۷۵). این فرضیه‌ها، مجموعه مرتبگی از پیش‌بینی‌های مربوط به دگرگونی ارزش‌ها را به وجود می‌آورند. فرضیه کمیابی، بر این موضوع دلالت دارد که شکوفایی اقتصادی، به گسترش ارزش‌های فرامادی می‌انجامد و فرضیه اجتماعی شدن حاکی از این است که ارزش‌های فردی و اجتماعی به گونه‌ای سریع تغییر نمی‌کنند؛ برعکس، تحول ارزش‌ها به تدریج روی می‌دهد (اینگلهارت، ۱۳۷۳، ۷۶).

اینگلهارت با طرح چنین دیدگاه‌هایی به ظهور «انقلاب خاموش» و تغییر ارزش‌ها در جوامع معاصر توجه داشته است. او در این گذار فکری، از «نظریه سلسله‌مراتب» آبراهام مازلو تأثیر پذیرفته است. به نظر مازلو، نیازهای انسان عبارتند از: نیازهای فیزیکی (غذا، آشامیدن، مسکن، استراحت)؛ ایمنی (ثبات، ایمنی، نظم، رهایی از ترس و خطر)؛ اجتماعی (مهر و محبت، دوستی، و علاقه)؛ نفسانی (اعتماد به نفس، عزت نفس، موفقیت، احترام متقابل)، و خودشکوفایی (معنویت، اخلاق، خلاقیت، مهارت، حسن‌نیت، پذیرش واقعیت). اینگلهارت بر این اساس به این نتیجه رسید که بعضی گروه‌ها، علایق خود را از اولویت‌های مادی به اولویت‌های پسامادی مانند عزت نفس، احترام متقابل، و شکوفایی تغییر داده‌اند. نکته مهم اینکه تغییر ارزش‌های مادی به پسامادی — که روزگاری از اروپای غربی برخاست — در حال گسترش به کشورهای دیگر جهان است (اینگلهارت، ۱۳۹۹، ۴۴). به همین سبب، اینگلهارت در قالب بحث «ظهور ارزش‌های فرامادی در جهان»، این مسئله را مطرح کرده است که اکنون که بیش از چهار دهه از ارائه فرضیه تغییرات ارزشی می‌گذرد، زمان آن فرارسیده است که پرسیم، آیا تغییرات موردانتظار این نظریه در واقعیت رخ داده است یا نه؟! او در پاسخ می‌گوید، پژوهش‌های پرشماری این موضوع را بررسی کرده‌اند. این رویکردها که در بردارنده تحلیل گروه‌های سنی، مقایسه کشورهای فقیر و ثروتمند، و بررسی روندهای مشاهده شده است، همگی نشان می‌دهند که تغییرات فرهنگی عمده‌ای در سطح جهانی در حال وقوع است. بر پایه یافته‌های این نوع پژوهش‌ها، فرایند تغییر بین‌نسلی با افزایش سطوح امنیت وجودی در ارتباط است (اینگلهارت، ۱۳۹۹، ۳۳). بحث‌های مطرح شده در اندیشه اینگلهارت مبنی بر پدیدار شدن پسامادی‌گرایی در جوامع غربی و امکان سرایت آن به جوامع دیگر نشان‌دهنده این است که عصر پسامادی، فرصت‌های مهمی را برای گسترش اهداف فرهنگی، سیاسی، و

اجتماعی زنان فراهم کرده است. اهمیت یافتن نقش زنان در عصر پسامادی به حدی است که اینگلهارت از ایده «زنانه شدن جامعه» در نتیجه تحولات فرهنگی و ارزشی معاصر، سخن به میان آورده است.

۲-۵. عصر پسامادی گرایی و جامعه زنانه

با توجه به اهمیت یافتن مسئله زنان در جامعه پسامادی اینگلهارت، او بر این نظر بود که در جهان متحول شده ما، نگرش مردم درباره برابری جنسیتی در طول یک فرایند دو مرحله‌ای تغییر کرده است: مرحله نخست، شامل تغییر تدریجی به سوی افزایش مدارا در مقابل برابری جنسیتی بود که هنگام جایگزینی نسل‌های جوان به جای نسل‌های کهنسال رخ داد؛ در مرحله دوم نیز این تغییرات به آستانه‌ای رسید که در آن هنجارهای جدید به مثابه هنجارهای غالب در جوامع پردرآمد دیده می‌شدند. به نظر این اندیشمند، زنانه شدن هنجارهای فرهنگی در جوامع توسعه یافته به کاهش میزان خشونت و تمایل به جنگ با کشورهای دیگر کمک کرده است. افزون بر این، احتمال دموکراتیک شدن کشورهایی که در نتیجه فعالیت زنان، دارای سطوح بالاتری از ارزش‌های ابراز وجود هستند (در مقایسه با کشورهای دیگر) بیشتر است (اینگلهارت، ۱۳۹۹، ۹). به نظر وی، ارزش‌های حاکم بر کشورهای توسعه یافته، به گونه‌ای عمیق دچار تغییر شده و این امر سبب تحول هنجارهای فرهنگی در زمینه نقش‌های جنسیتی، سقط جنین، طلاق، و کنترل موالید شده است. یکی از آشکارترین نمونه‌های این موضوع، ظهور نقش‌های جنسیتی جدید است. زنان تا پیش از این همواره مطیع مردان بوده و نقش‌های بسیار محدودی داشته‌اند. آنان نقش دختر، زن، و سرانجام، نقش مادر خانواده را ایفا می‌کردند؛ اما در دهه‌های اخیر، این وضعیت دچار تحول شده است. اکنون زنان می‌توانند تقریباً همه نقش‌هایی را که برای مردان تعریف شده است، به عهده بگیرند (اینگلهارت، ۱۳۹۹، ۲۶).

چنین شرایطی باعث شد که اینگلهارت، وضعیت زنان امروز را متفاوت با گذشته ارزیابی کند. او بر این نظر است که در گذشته، زنان کمی دارای تحصیلات عالی بودند؛ اما امروزه بخش عمده‌ای از دانشجویان را دختران تشکیل می‌دهند و تعداد استادان زن، در حال افزایش است. یک قرن پیش، در بیشتر کشورها، زنان حتی حق رأی نداشتند، ولی امروزه آنان نه تنها رأی می‌دهند، بلکه در بسیاری از دموکراسی‌ها، بخشی از کرسی‌های پارلمانی و سیاسی را در اختیار دارند. زنان، پس از قرن‌ها مطیع بودن، در حال کسب جایگاه‌های مهم دانشگاهی،

کسب و کار، و سیاسی هستند (اینگلهارت، ۱۳۹۹، ۲۶). در نتیجه، اینگلهارت به سبب گسترش جهان پسمادی، نوع نگاه به زنان را نیز تحول یافته می‌داند. او بر این نظر بود که در جوامع پیشرفته و دارای سطح امنیت وجودی بالا، دیگر تبعیض جنسیتی، پذیرفتنی نیست؛ اما کهنسالان و مردم جوامع کم‌درآمد، همچنان با برابری جنسیتی مخالفند. تحصیلات و ارتباطات جمعی نیز نقش مهمی در تحول نگرش‌های مربوط به برابری جنسیتی داشته‌اند؛ اما تأثیر آن، محدود به جوامعی است که دارای سطوح بالای امنیت وجودی هستند (اینگلهارت، ۱۳۹۹، ۳۱)؛ زیرا، افرادی که دارای ارزش‌های ابراز وجودی هستند، اولویت زیادی به محیط زیست، برابری، حقوق حیوانات، و زندگی برابر زنان می‌دهند. ارزش‌های ابراز وجود، سبب بهزیستی ذهنی افراد می‌شوند و مردم را از محدودیت‌های سنتی که دیگر برای بقا ضرورتی ندارند، رها می‌کنند و امکان افزایش آزادی انتخاب در مورد نحوه گذران زندگی افراد را فراهم می‌کنند. در دیدگاه اینگلهارت، رهایی از محدودیت‌های سنتی، کمک فراوانی به افزایش سطح نشاط و رضایت از زندگی بسیاری از گروه‌ها، از جمله زنان، می‌کند و در این معنا، تغییر از ارزش‌های بقا به ارزش‌های ابراز وجود، نوعی «تکامل فرهنگی» به‌شمار می‌آید (اینگلهارت، ۱۳۹۹، ۵۰). با طرح این نوع مباحث درباره جامعه زنان و ویژگی‌های زندگی زنان در عصر پسمادی‌گرایی، بهتر می‌توانیم زنانه شدن جامعه از نگاه اینگلهارت را بررسی کنیم.

۳-۵. زنانه شدن جامعه: کاهش جنگ و گسترش صلح

عصر پسمادی اینگلهارت در حوزه‌های گوناگونی مانند «دین»، «سکولاریسم»، «توسعه»، «دموکراسی»، «محیط زیست»، و «حقوق انسانی»، تحولاتی ایجاد کرده است. در چنین عصری، وضعیت زنان نیز دچار دگرگونی شده است؛ چنان‌که اینگلهارت، ایده «زنانه شدن جامعه» را در تشریح تحولات حوزه زنان به کار گرفته است. او در کتاب «تکامل فرهنگی» این مسئله را بررسی کرده است که چگونه تحولات ارزشی رخ داده، در گسترش زنانه شدن جوامع نقش داشته است. اینگلهارت، فرایند زنانه شدن جامعه را وضعیتی می‌داند که در مراحل پیشرفته توسعه رخ داده است (اینگلهارت، ۱۳۹۹، ۹۳). به نظر او، زنانه شدن جامعه، محصول تغییرات از ارزش‌های باروری‌پسند به ارزش‌های انتخاب فردی است. ارزش‌های انتخاب فردی، امکان خوبی به زنان برای مشارکت در زندگی فردی و جمعی داده است. به نظر

اینگلهارت، ظهور هنجارهای انتخاب فردی با افزایش برابری جنسیتی و کاهش میزان خشونت ارتباط دارد و در مقابل، جوامع زیر سلطه هنجارهای باروری پسند، همچنان بر پایه پدرسالاری تعریف می‌شوند.

نکته دیگر اینکه اینگلهارت میان زنانه شدن جامعه و کاهش گرایش مردم به جنگ، ارتباط محکمی برقرار می‌کند. بر پایه دیدگاه او، در سراسر تاریخ، جوامع، جوانان را تشویق کرده‌اند تا شایستگی خود را از طریق کنش‌های قهرمانانه و خشونت‌آمیز به نفع کشور یا قبیله خود اثبات کنند و آنان را تحریک کرده‌اند تا زندگی خود را در جنگ به مخاطره اندازند. در چنین نگرشی، رهبر ایده‌آل، مردی بود که شجاعانه می‌جنگید و در میدان جنگ، خواهان اطاعت بی‌قید و شرط بود (اینگلهارت، ۱۳۹۹، ۹۴-۹۳)؛ اما اینگلهارت مدعی تحول در چنین نگرشی بود و در مقابل «جوامع جنگ‌طلب» و مردسالار، از «جوامع دانش‌محور» سخن به میان آورد که در آن‌ها به جای تمجید مردان از زنان و ارزش‌های زنانه حمایت می‌شود. او تأکید می‌کند که جوامع دانش‌محور، نیاز کمتری به سبک رهبری سلسله‌مراتبی دارند؛ زیرا، در این نوع جوامع، نوآوری و خلاقیت، اهمیت یافته و مردم نیازمند تفکر مستقل هستند. هنجارهای انتخاب فردی، تناسب بیشتری با نیازهای جامعه دانش‌محور دارند؛ جامعه‌ای که در آن سبک زنانه رهبری، کارآمدتر از الگوی فرمان‌اطاعت است. در چنین جامعه‌ای، خشونت منع می‌شود و مردان غیرمتمتازی مانند بیل گیتس، همسر مطلوب به‌شمار می‌آیند. در نتیجه، در چنین جامعه‌ای، گرایش مردم به جنگ کاهش پیدا می‌کند و این امر، روندهای کلان مرتبط با نوسازی و جهانی‌شدن را تقویت می‌کند (اینگلهارت، ۱۳۹۹، ۹۴).

اگرچه امروزه در برخی از مناطق جهان، جنگ وجود دارد و جهان ما همچنان با نظامی‌گری و خشونت همراه است، اما اینگلهارت بر این نظر است که در چند دهه اخیر، گرایش مردم به جنگ با کشورهای دیگر نسبت به گذشته کاهش یافته است. او به استیون پینکر اشاره می‌کند که شواهد گسترده‌ای در مورد کاهش درازمدت نرخ جرم، جنگ، و شکل‌های دیگر خشونت ارائه کرده است (پینکر، ۲۰۱۱). در نتیجه، این پرسش برای اینگلهارت مطرح شد که دلیل این کاهش جنگ و خشونت چیست؟ او در پاسخ، برخلاف افرادی چون پینکر -که شواهد سطح فردی‌ای برای این موضوع ارائه نمی‌دهند- بر این نظر است که عامل عمده این شرایط، گسترش هنجارهای انتخاب فردی است. به زعم وی، مردم به تدریج در حال پذیرش جهت‌گیری‌های صلح‌آمیزتر و زنانه‌تر هستند. به نظر اینگلهارت، به سبب حاکم شدن چنین

وضعیتی از جنگ جهانی دوم به این سو، روابط صلح آمیز میان دولت‌ها گسترش یافته است. وی بر این نظر است که کاهش جنگ، بیش از هر امری، ناشی از افزایش سطوح امنیت وجودی است. شواهد بین‌کشوری، شواهد طولی، و شواهد بین‌سطحی مربوط به بخش زیادی از جمعیت جهان نشان می‌دهند که افزایش امنیت وجودی، سبب ظهور ارزش‌های انتخاب فردی می‌شود. هنگامی که این ارزش‌ها گسترش یابند، گرایش مردم به جنگ با کشورهای دیگر کاهش می‌یابد.

به نظر اینگلهارت، شواهد موجود حاکی از این است که افزایش امنیت وجودی، سبب تقویت تغییر به سوی هنجارهای انتخاب فردی، و گسترش این هنجارها نیز موجب کاهش گرایش به جنگ می‌شود. البته به نظر این اندیشمندان، این روندها، بازگشت‌پذیر نیز هستند؛ چنان‌که تصرف «جزیره کریمه» توسط روسیه و دخالت در اوکراین، نگرانی‌های گسترده‌ای را برانگیخت و سبب تحریم اقتصادی روسیه، فرار سرمایه از این کشور، و وادار کردن رهبران سیاسی کشورهای اسکاندیناوی به بازنگری در نقش نیروهای نظامی خود شد. اما هیچ‌یک از رهبران اروپا در آن مقطع، از اقدام نظامی علیه روسیه حمایت نکرده‌اند؛ بنابراین، می‌توان گفت، هنجارهای مربوط به صلح، همچنان حاکمیت خود را حفظ کرده‌اند (اینگلهارت، ۱۳۹۹، ۱۰۵-۹۵). نتیجه اینکه، حرکت به سوی ارزش‌های پسامادی، تحولات مهمی را به ارمغان آورده و این تغییرات سبب گسترش جنبش‌های طرفدار صلح، حقوق بشر، دموکراسی، و زنان شده است. زنانه شدن جامعه در نگرش غیرفمینیستی اینگلهارت، دستاورد چنین تحولاتی است و از چنین ویژگی‌هایی نیز برخوردار است.

۶. آلن تورن: پارادایم فرهنگی و جامعه زنان

سومین ایستگاه در گسترش زیست‌زنانه را آلن تورن، جامعه‌شناس فرانسوی، در اختیار ما گذاشته است. او با نقد سنت کلاسیک جامعه‌شناسی، دیدگاه‌های جدیدی را در عرصه جامعه‌شناسی مطرح کرد و از این طریق با رویکردی غیرفمینیستی وارد مباحث حوزه زنان شد. اگرچه تورن نگاهی انتقادی به جهان مدرن داشت، اما برخلاف پسامدرن‌ها، قائل به گذر از عقلانیت مدرن نبود. وی ضمن بازگو کردن چالش‌های جامعه سنتی، از بارقه‌های امید نیز صحبت می‌کرد. تورن، جامعه‌شناسی خود را جامعه‌شناسی «فرد» می‌دانست و نه «نظم» و در تلاش بود تا جایگاه فرد و نقش‌آفرینی او علیه ساختارها را شرح دهد. او بر این نظر بود که با

بازگشت فرد یا سوژه به عنوان کنشگر خلاق، عشق، عاطفه، و رویه‌های انسانی به جوامع ما برخواهد گشت. به نظر تورن، وجود سوژه، عمیقاً در ارتباط میان زنان و مردان ریشه دارد و دیگر نمی‌توان سوژه را تنها با یک چهره شناخت. هیچ‌چیز از دوگانه زن/مرد فراتر نمی‌رود؛ به این معنا که سوژه، هم‌زمان دربرگیرنده «عقلانیت» و «تجربه فرهنگی» خاصی است. بدون کنش‌های بخش زنان و الغای انحصار مردانه بر معنا و قدرت، انگاره سوژه این‌گونه که من طرح می‌کنم - نمی‌توانست وجود داشته باشد و در رفتار اجتماعی مدرن، جنبش‌های اجتماعی و انگاره‌های رهایی‌بخش، جایگاهی کانونی پیدا کند (تورن، ۱۳۹۸، ۲۸۰-۲۷۹). رسیدن به چنین دیدگاهی، تورن را با هدف رسیدن به ساحت سوژگی به بررسی نقش قهرمانانه زنان در جهان معاصر رهنمون ساخته بود و ما نیز تلاش کرده‌ایم، تصویری از دیدگاه‌های او به مثابه فرصت فکری مهمی برای زنان ایرانی و تحولات پیش‌روی آن‌ها ارائه دهیم.

۱-۶. تحولات پارادایمیک زندگی بشری: ظهور پارادایم فرهنگی

دریچه مناسب برای ورود به اندیشه زن‌باورانه تورن، شرح تاریخی نظریه «چرخش‌های پارادایمی» اوست؛ چرخشی که از پارادایم «متافیزیکی»، آغاز و با گذار از پارادایم‌های «سیاسی»، «اجتماعی»، و «اقتصادی»، به پارادایم «فرهنگی» رسیده است. او از مفهوم «پارادایم^۱» به جای مفهوم «گفتمان^۲» بهره گرفت و بر این نظر بود که پارادایم، همان‌گونه که تیرگی‌ها را نشان می‌دهد، روشنی‌ها را نیز می‌نمایاند. اگر در مفهوم گفتمان، همه‌چیز در مراقبت و تنبیه خلاصه می‌شود، در پارادایم، به همان اندازه که خودیگانگی و رنج حاصل از پول، قدرت، و هویت پررنگ است، به آزادی و حقوق بشر نیز توجه می‌شود (تورن، ۱۴۰۱، ۲۴). به نظر تورن، انسان در جامعه کشاورزی با طبیعت دست‌وپنجه نرم می‌کرد و معنابخش زندگی‌اش عناصری چون «دین» و «خدا»، و حلقه ارتباط او با خدا نیز کلیسا و روحانیون ادیان گوناگون بودند. اما جامعه کشاورزی، جای خود را به جامعه صنعتی داد و شاهان، حاکمان، و سیاست، جای خدایان را گرفتند و اقتصاد، سیاست، و منفعت به عناصر معنابخش زندگی تبدیل شدند؛ در نتیجه، تورن بر این نظر بود که انسان در جهان معاصر، دوران جدیدی از زندگی را آغاز کرده که در آن کنشگر منفعل جامعه صنعتی به سوژه مستقل تبدیل شده و رابطه

1. Paradigm

2. Discourse

انسان و طبیعت و ماشین، جای خود را به رابطه انسان با انسان داده است. به بیان تورن، ما مدت‌ها واقعیت اجتماعی را در قالب مفاهیمی چون «نظم و بی‌نظمی»، «جنگ و صلح»، «حکومت و دولت»، «پادشاه و ملت»، «جمهوریت، مردم، و انقلاب» توصیف می‌کردیم، اما نظام صنعتی و سرمایه‌داری، خود را از سیطره قدرت سیاسی رها کرد و در نتیجه، پارادایم سیاسی، جای خود را به پارادایم اقتصادی و اجتماعی داد و اصطلاح‌هایی چون «طبقات اجتماعی»، «ثروت»، «بورژوازی و پرولتاریا»، «اتحادیه‌های تجاری»، «قشربندی اجتماعی»، و «نابرابری» به واحدهای تحلیلی تبدیل شدند (تورن، ۱۴۰۱، ۱۷).

تورن بر این نظر بود که امروزه با گذشت صدها سال از پیروزی اقتصاد بر سیاست، مقوله‌های پارادایم اقتصادی، مخدوش و از تجربه زندگی روزمره دور شده‌اند؛ بنابراین، نیازمند یک «پارادایم نوین فرهنگی» هستیم؛ زیرا، مسائل فرهنگی اهمیت یافته و اندیشه اجتماعی برای درک بازیگران و تضادهای جدید، باید خود را حول محور آن‌ها سازمان‌دهی کند (تورن، ۱۴۰۱، ۱۸-۱۷). تحولات پارادایمی یادشده سرانجام، تورن را به این جمع‌بندی رساند که گزاره‌های یادشده در یک نقطه به یکدیگر پیوند می‌خورند: «فروپاشی جهانی که ما به آن، جهان اجتماعی می‌گوییم» (تورن، ۱۴۰۱، ۱۸). در نتیجه او کوشید گذار از یک پارادایم به پارادایم دیگر را به ما نشان بدهد؛ یعنی گذار از زبان اجتماعی به زبان فرهنگی در تبیین زندگی جمعی و به ما بگوید که زندگی بشری، زمانی که ما انسان‌ها خود را در آینه مفاهیم اجتماعی می‌دیدیم، چگونه بود و اکنون که خود را در آینه مفاهیم و تحولات فرهنگی‌ای مانند «سوژه»، «حقوق فرهنگی»، و «جامعه زنان» می‌بینیم، به چه صورتی درآمده است؟!

۲-۶. پارادایم فرهنگی و جامعه زنان

در اندیشه تورن، زنان و جنبش‌های زنانه، به‌عنوان نیروهای پیشتاز جهان امروز، در پی به‌رسمیت شناخته‌شدن هستند. او این پرسش را طرح کرد که قهرمانان و سنت‌سیمون‌های این روزگار چه کسانی هستند؟ پاسخ او این بود که قهرمانان پارادایم و جامعه فرهنگی جدید، زنان هستند. زنان همه جهان در غرب و شرق پیشتاز خواهند بود. آن‌ها زمینه بسیار بهتری برای رسیدن به خودآگاهی و آگاهی از قدرت شگرف سوژه دارند (ایوبی، ۱۴۰۳، ۱۳۴). او پارادایم فرهنگی را پارادایمی زنانه می‌داند که کنشگری زنان در حوزه معنابخشی به عرصه عمومی و خصوصی در آن جایگاهی کانونی یافته است. به نظر او، زنان و مردان، تاجایی که به‌عنوان

موجوداتی اندیشه‌گر به گونه‌ای عقلانی فعالیت می‌کنند، به هم شباهت دارند؛ اما به لحاظ زیست‌شناختی و فرهنگی با هم متفاوتند. شخصیت آن‌ها به دو شیوه متفاوت شکل می‌گیرد، تصور آن‌ها از خویشتن متفاوت است، و به گونه‌ای متفاوت با دیگری ارتباط برقرار می‌کنند. بدون کنش‌های بخش زنان و الغای انحصار مردانه بر معنا و قدرت، انگاره سوژه نمی‌توانست وجود داشته باشد و در رفتارهای اجتماعی مدرن و جنبش‌های اجتماعی رهایی‌بخش، جایگاهی کانونی پیدا کند (تورن، ۱۳۹۸، ۲۸۰-۲۷۹). به نظر تورن، نه مردان، بلکه زنان، در حال آفرینش الگویی از زندگی بازترکیب شده‌اند که این فرضیه را اثبات می‌کند که نقش کلیدی در بازترکیب جهان، نه به عهده کنشگران مسلط، بلکه به عهده کنشگران سلطه‌زده است. جامعه صنعتی، جامعه مردان و مبتنی بر سلسله مراتب مردزن بود، اما جهان معاصر، در حال برسازی فرهنگی زنانه است؛ تاجایی که می‌توان گفت، زنان، بیش از مردان در بازترکیب جهان نقش ایفا می‌کنند. به نظر تورن، این واقعیت به کشورهای فوق‌صنعتی نیز منحصر نیست و بی‌دلیل نیست که برای نخستین بار، جنبش‌های اجتماعی جدید را تا حد زیادی، زنان سازماندهی می‌کنند؛ در حالی که جنبش طبقه کارگر و جنبش‌های ملی آزادی‌بخش را مردان رهبری می‌کردند (تورن، ۱۳۹۸، ۲۸۲-۲۸۱).

در اندیشه تورن، زنان، تنها در پی کاهش نابرابری و کسب حق تعیین سرنوشت نیستند، بلکه آن‌ها از وجود حوزه جدیدی از رفتار فرهنگی و اجتماعی پرده برداشته‌اند که بدون متوجه کردن اندیشه و کنش به آن حوزه، نمی‌توان تعریف درستی از جهان امروز ارائه داد. همان‌گونه که در جامعه صنعتی، مسئله اصلی مربوط به موقعیت اجتماعی کارگران بود، مباحثه کانونی در جامعه پسا صنعتی، حول محور زنان است؛ زیرا، همواره نقش زنان، به عنوان سوژه، انکار شده و آنان افزون بر اینکه باید به دنبال برابری با مردان باشند، از آن مهم‌تر، باید در پی کسب حق کنشگری اجتماعی باشند (تورن، ۱۳۹۸، ۲۸۳-۲۸۲). چنین مسائلی، تورن را به طرح غیرفمینیستی ایده «جامعه زنان» واداشت. او بر این نظر بود که ما در حال گذار از جامعه‌ای که بر پایه عبارت‌های اجتماعی-اقتصادی عمل می‌کرد، به سوی جامعه‌ای «فرا اجتماعی» هستیم. تورن در پرتو این وضعیت نوظهور فرا اجتماعی، بر این نظر بود که گروه‌هایی که امروزه اندیشه و عمل ما را سامان می‌دهند، دیگر اجتماعی نیستند، بلکه فرهنگی‌اند و فرهنگ نوین، بیشتر از سوی زنان تجربه می‌شود تا مردان (تورن، ۱۴۰۱، ۲۸۶-۲۸۵). تحلیل تورن، ناظر بر برداشت‌های فمینیستی از تفاوت زنان و مردان نیست، بلکه صحبت از تفاوت دو فرهنگ است:

نخست، فرهنگی که حول محور قطب‌بندی منابع ساخته شده و دیگری، فرهنگی که حول تلاش برای پیوند دادن مجموعه‌ای از تغییرات فرهنگی شکل گرفته است. الگوی فرهنگی نخست، میان مردی که برتر پنداشته می‌شود و زنی که فروتر پنداشته می‌شود، نوعی تقابل ایجاد می‌کند؛ حال آنکه بر پایه الگوی فرهنگی دیگر، زنان در پیوند دادن یک فرهنگ متکثر که به نفع همه باشد، کامیاب خواهند بود (تورن، ۱۴۰۱، ۲۹۵-۲۹۴).

تورن بر این نظر بود که زنان در پی کنترل بر خود و دفاع از حقوق خود هستند؛ به این معنا که آن‌ها بتوانند هویت خود را به گونه‌ای آگاهانه و بر پایه خویشتن خویش تعریف کنند و این در تقابل با وضعیتی است که در آن زنان، خود را به واسطه قدرت مردان و کارکرد زادوولد تعریف می‌کردند؛ از این رو، به نظر تورن، سخن گفتن از تولد «جامعه زنان» ضروری است، اما باید از این عقیده به دور باشیم که جامعه، در حال زنانه شدن است؛ زیرا، چنین نگاهی می‌تواند این ایده نادرست را که زنان، به لحاظ جوهری، دارای یک شخصیت عام و همیشگی اند، بازتعریف کند (تورن، ۱۴۰۱، ۳۱۰-۳۰۹). برای تورن، مهم‌ترین تجلی توانایی ترکیب کردن مشارکت در کار با تفاوت، زنان هستند. زنان از یک سو، به جهان کار وارد می‌شوند و از سوی دیگر، آمیزه‌ای از دلمشغولی‌های فکری-عاطفی خصوصی و عمومی دارند. اگر بخواهیم کمی طنز، چاشنی صحبت‌ها کنیم، زنان، کمتر از مردان به یکدیگر شبیه‌اند؛ زیرا، مردان در جهان، بسیار گرفتارند (تورن، ۱۳۸۱، ۱۴۲-۱۴۱). تورن ادعا می‌کند که جنبش زنان — که یکی از مهم‌ترین پویای‌های اجتماعی در سیاسی‌سازی حوزه خصوصی است، موجب شد که زندگی خصوصی و به ویژه زیست زنانه — که جنبه‌های مهمی از آن در زندگی خصوصی جریان داشت — پای خود را به قلمرو سیاست — که عرصه‌ای عمومی تلقی می‌شد — باز کند (تورن، ۱۹۸۸). همچنین، در پی افزایش نقش سیاسی زنان، شاهد ارتقای جایگاه آن‌ها در کنش‌های دموکراتیک و جنبش‌های فرهنگی و اجتماعی هستیم (تورن، ۱۳۹۹، ۲۵۹).

۳-۶. به رسمیت شناختن زنان

پارادایم فرهنگی تورن، ناظر بر مرگ جامعه مردان و تولد سوژگی و جامعه زنان است و مسئله محوری آن، پیرامون «بازشناسی» صورت‌بندی می‌شود. در نظریه سیاسی و اجتماعی معاصر، «سیاست شناسایی»^۱، عرصه‌ای است که در آن، علایق «فمینیستی»، «پسااستعماری»،

1. Recognition Politics

«پست مدرن»، «پسا ساختارگرا»، و «نوهگلی» با یکدیگر برهم کنش دارند و هدف آن‌ها، مفصل‌بندی سیاستی است که از آن دسته از تفاوت‌هایی دفاع می‌کند که جهان مدرن، آن‌ها را حذف کرده است (پاتریک، ۱۳۸۸، ۵۸). افزون بر تورن، اندیشمندانی مانند چارلز تیلور، مایکل والزر، نانسی فریزر، اکسل هونت، و سیلا بن حبیب نیز در چارچوب سیاست بازشناسی، در نقد مدرنیته، لیبرالیسم، و رویه‌های جهان‌شمول آن، نظریه‌پردازی کرده‌اند؛ اما تورن، ارزیابی متمایز خود را ارائه کرد. به نظر او، زنان در جهان معاصر، مانند نیروهای دیگر، در کشمکش برای شناسایی هستند. این منازعات در عرصه اجتماعی رخ می‌دهند؛ جایی که بازنمایی‌ها از وجود انسان تولید می‌شوند و عمیقاً به زندگی عمومی و خصوصی گروه‌ها و سرانجام، خود افراد، رسوخ می‌کنند (تورن، ۱۴۰۱، ۲۳۴). اینجاست که زنان در قامت فرد و جنبش‌های اجتماعی در پی تحقق سوژگی خود، به مبارزه برای شناسایی روی آورده‌اند. در جوامع امروز، کمتر کسی می‌تواند اهمیت جنبش زنان را کتمان کند؛ جنبشی که نه تنها برای برابری حقوق تلاش می‌کند، بلکه ورای آن، در پی آزادی زنان است. به نظر تورن، مهم‌ترین دشمنان زنان، کسانی هستند که ایماژ آنان را در فرهنگ توده‌ای و متون تولید می‌کنند؛ ایماژی که زنان را از خودبیگانه و خلاقیت واقعی آنان را نفی می‌کند. زنان مهم‌تر از هر چیز، معطوف به نوع رابطه فرد با خود هستند. به تعبیر اکسل هونت، زنان می‌خواهند مورد احترام قرار گیرند، نه اینکه با تحمیل وظیفه‌ای مشخص یا اصالتی خاص، به آن‌ها توهین شود (تورن، ۱۴۰۱، ۲۳۵).

برای زنان، بازشناسی، موضوعی راهبردی است؛ چنان‌که به نظر تورن، بازشناسی دیگری، نه ادراک متقابل است و نه رابطه عاشقانه؛ بلکه دیدن سوژگی زنان است. بدون شناسایی زنان در مقام سوژه، منازعه به تقابل محدودی از امور اقتصادی و سیاسی فروکاسته می‌شود. تحقق خویشتن، فرایندی نیست که همچون ادغام اجتماعی، سراسیمه در پی جلب نظر ستایشگر دیگران برای تأیید کنش فرد باشد (تورن، ۱۴۰۱، ۲۳۶-۲۳۵). با توجه به گسترش جمعیت‌های نامتجانس، شناسایی، به موضوع مهمی در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی تبدیل شده و جنبش زنان را می‌توان در خط مقدم بازشناسی و ایستادگی در برابر هجوم سرمایه و استثمارطلبی دانست. به نظر تورن، جنبش‌های اجتماعی جدید، در برابر نیروهای مهارناپذیر فناوری و نیروهای افسارگسیخته اقتصادی، ظهور کرده‌اند و در پی دفاع از تنوع فرهنگ‌ها، کنش‌ها، و زبان‌های محلی هستند؛ اموری که سوژگی را در ما تقویت می‌کنند. در این راستا، جنبش زنان

در برابر این مسئله به‌پا خاسته است که زن را موجودی صرفاً «جنسی» تعریف کنند و او را تنها به‌دست «بازار آزاد» بسپارند. جنبش زنان، در پی شناسایی تکثر فرهنگی است و به اینکه همه راه‌ها این بار به‌جای «رم» به «نیویورک» ختم شود، اعتراض دارد. در قلب این جنبش‌ها، تقاضا برای سوژه بودن نهفته است؛ سوژه بودن نیز یعنی اینکه انسان بتواند بدون وجود هرگونه فشار، تجربه‌های متنوع خود از زندگی را تلفیق کند و در قالب یک خودآگاهی واحد گرد آورد (تورن، ۱۴۰۱، ۲۴۰-۲۳۷). خلاصه اینکه تورن، نقش زنان را در ساختن سوژه برجسته می‌داند و از جنبش زنان به‌عنوان شیوه جدیدی از نگرستن به جهان دفاع کرد. او در قالب پارادایم فرهنگی، این مدعا را به‌یادگار گذاشت که زنان با تلاش برای به‌رسمیت شناخته شدن خود، مقدمات شکل‌گیری «جامعه زنانه» را در جهان امروز فراهم می‌کنند.

۷. امکان یا امتناع کاربست نظریه‌های غیرفمینیستی گسترش زیست زنانه در جامعه ایران

بر هر پژوهشگر سیاسی و اجتماعی‌ای ضروری است که از اندیشه‌ها و مکتب‌های زمانه خود و جدال‌های معرفت‌شناختی میان آنان آگاهی داشته باشد. این امر در بخش‌های پیشین مقاله، به‌اختصار بررسی و تلاش شد تصویری از برخی از مهم‌ترین نظریه‌های سیاسی و اجتماعی معاصر و نگرش آن‌ها به زنان و نقش و جایگاه اجتماعی آن‌ها ارائه شود. گام بعدی، بررسی مسئله امکان یا امتناع کاربست نظریه‌ها است؛ امری که اگر محقق شود، قدرت و غنای یک نظریه را بیش از پیش آشکار می‌کند. نظریه باید بتواند با تولید معرفت، ما را از جهل و ناآگاهی برهاند و بر ما نوری بیفکند تا در پرتو روشنائی آن بتوانیم چالش‌ها و نابسامانی‌های موجود در هر جامعه‌ای را برطرف کنیم. چنان‌که جفری نیلون و سوزان ژیرو در کتاب «جعبه‌ابزار نظریه» مطرح کرده‌اند، می‌توان جعبه‌ابزار نظریه را فرصت مناسبی برای مداخله در فرهنگ‌های معاصر و امکانی برای آزمودن آن‌ها در متن زندگی پرهیاهوی امروز بشر به‌شمار آورد (نیلون و ژیرو، ۱۳۹۶).

براین اساس، اگر نظریه را به‌معنای ترکیبی از مفاهیم و ایده‌ها بدانیم که برای بررسی یک پدیده یا تعدادی از پدیده‌ها مطرح می‌شود، کاربست آن به‌معنای به‌کارگیری نظریه و لوازم مفهومی و معرفتی آن در موقعیت‌های ملموس و واقعی زندگی است. این فرایند، در بردارنده

1. Free Market

تبدیل «دانش نظری» به عمل و استفاده از مفاهیم نظری برای حل مسائل یا درک بهتر پدیده‌ها در دنیای عینی است. در این چارچوب، اگرچه تشریح نظریه‌های غیرفمینیستی در اندیشه معاصر غرب به خودی خود می‌تواند ارزشمند باشد، اما نباید به امکان‌های یادشده تنها به لحاظ نظری نگریست. البته درباره امکان کاربست این نوع نظریه‌ها در جامعه ایرانی باید به برخی مسائل توجه داشته باشیم. شاید اشاره به برخی پرسش‌های مطرح‌شده توسط ویل کیملیکا، منظور ما را روشن‌تر کند. او پرسش‌های مهمی را مبنی بر اینکه «نسبت فلسفه سیاسی و اخلاقی غربی با جامعه ایران چیست؟ آیا نوعی از فلسفه و دانش که در غرب روییده، نسبتی با بافتارها، تاریخ، و واقعیت‌های امروزی بسیار متفاوت دارد یا خیر؟ به بیان دیگر، آیا اصول اخلاقی و سیاسی، اعتبار جهانی دارند، یا تنها برای زمان و مکانی معتبرند که در بستر آن روییده‌اند؟» پیش کشیده است (کیملیکا، ۱۳۹۶، ۱۷). این اندیشمند سیاسی در پاسخ بیان می‌کند: «همان‌گونه که یک سنت غربی یگانه در مغرب‌زمین وجود ندارد، بلکه سنت‌های غربی بسیاری داریم، این سخن را می‌توان درباره ایران نیز مطرح کرد؛ بنابراین، چیزی به نام یک سنت یگانه فکری ایرانی یا یک سنت یگانه فکری اسلامی نداریم، بلکه سنت‌های فکری ایرانی و اسلامی پرشماری وجود دارند که برخی از آن‌ها لیبرال، سکولارتر، یا انسان‌گراتر از بقیه‌اند. در ایران باید هر نسل جدیدی از روشنفکران، خود تصمیم بگیرند که کدام‌یک از این شاخه‌های فکری متفاوت در رویارویی با مسائل روز، مفیدتر از بقیه است» (کیملیکا، ۱۳۹۶، ۱۷). با توجه به مباحث یادشده به نظر می‌رسد، بررسی دلالت‌های کاربردی نظریه‌های سیاسی و اجتماعی معاصر در جامعه ایرانی، موضوعی ضروری است. همواره برای پژوهشگران ایرانی، آگاهی از نمونه‌ها و الگوهای فکری کلانی که ابعاد گوناگون جامعه ما را تحلیل کنند، امری مورد توجه بوده است.

اگر آغاز فعالیت سیاسی و اجتماعی زنان ایرانی را از «انقلاب مشروطه» به این سو در نظر بگیریم، ژانت آفاری بیان می‌کند: «زنان در این دوره دریافتند که برای رسیدن به اهدافی مانند آزادی و آرمان‌های دیگر خود، ابتدا باید با استبداد حاکم بر جامعه مبارزه کنند و حکومت قانون را به وجود آورند و در سایه آن، برای دستیابی به حقوق خود تلاش کنند» (آفاری، ۱۳۷۷، ۲). به بیان پژوهشگران دیگر، تلاش زنان در دوره مشروطه و پس از آن، معطوف به دگرگونی شرایط زن ایرانی، شامل مشارکت سیاسی زنان، تلاش براب ایجاد مدارس دخترانه، و مبارزه برای تغییر و تحول در فرهنگ مردسالار بود (خسروپناه، ۱۳۸۲، ۱۰۸). در این مسیر،

سازمان‌های زنانه‌ای مانند «اتحاد غیبی نسوان»، «انجمن آزادی زن»، «انجمن نسوان»، و «انجمن مخدرات وطن»، نقش‌های مهمی به‌عهده داشتند. در دوره حکومت پهلوی نیز جریان‌های زنانه ایرانی، گرایش‌های «لیبرالیستی» و «سوسیالیستی» داشتند. «جمعیت نسوان وطن‌خواه» در زمان رضاشاه، گرایش‌های چپ و برابری‌طلبانه داشت. «انجمن زنان وطن‌پرست» و «انجمن بیداری زنان» نیز از جریان‌های مارکسیستی دیگری بودند که به‌دلیل تأثیرات حزب سوسیالیست ایران، بر آموزش زنان تأکید ویژه‌ای داشتند (آبراهامیان، ۱۳۸۹، ۱۶۰). در مقابل، «کانون بانوان ایران» و «مجمع انقلابی نسوان»، در این دوره دارای گرایش‌های لیبرالیستی و غرب‌گرایانه بودند. در دوره پهلوی دوم نیز نگرش‌های لیبرالیستی و مارکسیستی به شکل‌های دیگری تداوم پیدا کرد. در این دوره سیاسی، «تشکیلات زنان ایران»، برجسته‌ترین سازمان فمینیستی، با مرام مارکسیستی بود و روزنامه «رستاخیز» به‌مدیریت ایراندخت تیمورتاش با گرایش مارکسیستی فعالیت داشت. افزون‌براین، «شورای عالی زنان» و «سازمان زنان ایران» از مهم‌ترین نمایندگان گرایش لیبرالیستی به‌شمار می‌آمدند که بر شیوه‌های دموکراتیک به‌جای روش زور رضاخانی، آموزش به سبک غربی، توسعه مدارس جدید، توسعه ظرفیت دانشگاه، و... تأکید داشتند (چمنی مقدم و همکاران، ۱۳۹۹، ۳۲-۲۴). در این سیر تاریخی، مطالعه وضعیت زنان در طول چهار دهه پس از انقلاب اسلامی، گواه تحولات معناداری در وضعیت و جایگاه آنان در دو سپهر فردی و جمعی است. زنان از فردای انقلاب اسلامی تا پایان دهه چهارم آن، تغییرات عمیقی را در وضعیت خود تجربه کرده‌اند؛ به‌گونه‌ای که این تغییرات، موجب شکل‌گیری الگویی از زن در جامعه شده است که با الگوی موردتأیید حاکمیت، متفاوت است (مارابی و همکاران، ۱۴۰۱، ۲۱۵).

مطالبات زنان به‌تدریج از ابتدای انقلاب تا دهه‌های ۱۳۸۰ و ۱۳۹۰، به‌سوی «زندگی روزمره» حرکت کرده است. زنان که در ابتدای انقلاب در مسیر «سیاست ایدئولوژیک» قرار داشتند و متأثر از روایت چپ‌گرایی، همه خواسته‌های روزمره را کنار نهادند، در دهه‌های اخیر، خواستار همه آن چیزی بوده‌اند که پیشتر حذف شده بود. آن‌ها در دهه‌های ۱۳۶۰ و ۱۳۷۰ سعی داشتند با روایتی مارکسیستی و انتقادی علیه سرمایه‌داری، پیوندی با سنت‌گرایان برقرار کنند، اما از دهه‌های ۱۳۸۰ و ۱۳۹۰ به‌این‌سو، خواسته‌هایشان از سطح اصلاح‌طلبی گذر کرد و رویه‌ای انتقادی و رادیکال درپیش گرفت. خواسته‌هایی مانند خوانندگی زنان، حق سفر و گردش، پوشش اختیاری، ورزش زنان، و امکانات برابر با مردان در همه عرصه‌ها، نشان‌دهنده

نوعی بازگشت زنان به زندگی روزمره است (ذوالفقاریان و همکاران، ۱۴۰۲، ۶۷-۶۶). به هر روی، در طول یک سده اخیر، از انقلاب مشروطه تا انقلاب اسلامی، که زنان ایرانی در عرصه‌های گوناگون سیاسی و اجتماعی فعال بوده‌اند، فعالیت‌ها، موانع، و محدودیت‌های زندگی فردی و جمعی آن‌ها از منظرهای فکری مختلفی مورد توجه بوده است. نظریه‌های فمینیستی، مارکسیستی، لیبرال، و پست‌مدرن، از جمله نظریه‌هایی به‌شمار می‌آیند که در بررسی وضعیت زنان ایرانی در سال‌های اخیر، مورد توجه پژوهشگران بوده‌اند. در چارچوب دیدگاه‌های فمینیستی، همواره مسائلی مانند نابرابری جنسی، تبعیض و خشونت علیه زنان، از دیدگاه مارکسیستی، نقش عوامل مادی و اقتصادی در وضعیت زنان و بهره‌کشی از نیروی کار آن‌ها، در چارچوب نظریه‌های لیبرالی، مسئله آزادی زنان و شناخت موانع ذهنی و عینی موجود بر سر راه آزادی آنان، و در حوزه نظریه‌های پسا‌مدرنیستی نیز مباحثی مانند تنوع و تکثر اجتماعی و هویت زنانه همواره در کانون توجه پژوهشگران ایرانی بوده است.

با وجود طرح چنین دیدگاه‌هایی در حوزه مطالعات ایرانی زنان، رهیافت‌های غیرفمینیستی اندیشمندان مورد نظر در این مقاله، کمتر مورد توجه پژوهشگران ایرانی بوده است. این در حالی است که شبکه مفهومی‌ای که افرادی مانند سن، اینگلهارت، و تورن در چارچوب رویکردهای جامعه‌شناختی، اندیشه سیاسی و توسعه در اختیار ما قرار داده‌اند، از ظرفیت بالایی برای طرفداری از زنان یا توصیف موقعیت و اهمیت آن‌ها برخوردار است. اگرچه بیشتر آثار این اندیشمندان به زبان فارسی ترجمه شده است، اما در آثار موجود در ایران، به کار بست نظریه‌های آن‌ها در حوزه‌های پژوهشی گوناگون، از جمله حوزه مطالعات زنان، کم‌توجهی شده است؛ بنابراین، با در نظر داشتن چنین مسائل و محدودیت‌هایی، در این پژوهش به‌سراغ دیدگاه‌های نظری سن رفته‌ایم تا این مسئله را برای زنان ایرانی بازگو کنیم که رهیافت نظری و مباحث موجود در منظومه فکری او — مانند «عدالت جنسیتی» — امکان فکری و عملی مهمی برای گسترش زیست زنانه در جهان امروز در پی خواهد داشت. اگرچه مفهوم قابلیت در اندیشه سن در حوزه‌های مرتبط با «توسعه» و «رفاه»، مورد توجه برخی از پژوهشگران ایرانی واقع شده است (حسینی‌بهشتی و نوری‌زاده، ۱۴۰۳)، اما باید توجه داشته باشیم که قابلیت‌های مورد بحث در اندیشه او، قابلیت‌هایی جهانی و انسانی‌اند و از این ظرفیت برخوردارند که زنان ایرانی را که در تمنای زندگی عادلانه‌تری هستند، یاری دهند. سن، مباحث مهمی را در حوزه زنان مطرح کرده است که دست‌آمد آن، عاملیت‌بخشی به زنان در عرصه توسعه است؛ امری که جامعه زنان ایران در مطالبات امروز خود در پی آن هستند و تلاش می‌کنند تا

عاملیت خود را به اثبات برسانند. ایستادگی در مقابل ساختارهای سیاسی و اجتماعی مسدودکننده‌ی رهایی زنان، نیازمند ابزارهای فکری است و نظریه‌ی قابلیت سن از این ظرفیت برخوردار است که یاریگر زنان برای گذر از ساختارهای یادشده باشد. افزون‌براین، اندیشه‌های اینگلهارت و تکاپوهای فکری او نیز ظرفیت‌های مناسب دیگری را پیش روی زنان ایرانی قرار می‌دهد؛ امری که تاکنون مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است.

اینگلهارت، مدیر «پیمایش ارزش‌های جهانی» بود که هفت موج آن از سال ۱۹۸۱ تا ۲۰۲۰ توسط او و شبکه‌ای از دانشمندان علوم اجتماعی در سراسر جهان، از جمله ایران، به سرانجام رسید. نکته‌ی جالب اینکه، ایران نیز از جمله کشورهای بود که در سه موج از پیمایش‌های هفت‌گانه‌ی اینگلهارت مشارکت داده شد و نتایج آن پیمایش‌ها مبنی بر گذار از ارزش‌های سنتی به ارزش‌های عقلانی و سکولار و حرکت از ارزش‌های معطوف به بقا به سوی ارزش‌های استقلال و خودبیانگری تا حد زیادی قابل تعمیم به تحولات سیاسی و اجتماعی جامعه‌ی ایرانی در طول چند دهه‌ی اخیر است. افزون‌براین، در عصر پسمادی‌گرایی مورد نظر اینگلهارت، مسائلی چون «حقوق انسان‌ها»، «مدارا»، «سبک زندگی»، «چگونه زیستن»، «محیط زیست»، و «مسائل زنان» اهمیت چشمگیری پیدا می‌کنند. مسائل یادشده اگرچه توسط این دسته از جامعه‌شناسان معاصر غربی مطرح شده است، اما در طول دهه‌های اخیر، به مسائل مورد توجه و نزاع در جامعه‌ی سیاسی ایران نیز تبدیل شده‌اند. چنان‌که امروزه برای زنان ایرانی، مسائلی مانند حقوق انسانی، حقوق شهروندی، گسترش مدارا و کاهش خشونت، و چگونگی سبک زندگی، خواسته‌ها و مسائلی قابل توجه به‌شمار می‌آیند. با توجه به چنین مسائلی می‌توان از دلالت‌های فکری این اندیشمندان برای گسترش زیست‌زنانه، چه در سطح جهانی و چه در جامعه‌ی ایرانی، بهره گرفت. سرانجام اینکه، اندیشه‌های غیرفمینیستی تورن نیز به سبک و سیاق دیگری می‌توانند در حوزه‌ی مطالعات زنان، به زنان ایرانی و تحولات سیاسی و اجتماعی پیش روی آن‌ها کمک کنند.

نکته‌ی جالب توجه این است که این اندیشمندان، پس از سفر خود به ایران در سال ۱۳۸۱ به دعوت مجموعه‌ی «گفت‌وگوی تمدن‌ها»، در اظهارنظری بیان داشت: «نخستین چیزی که در این کشور به چشم می‌خورد، این است که شما در حاشیه‌ی مدرنیزاسیون قرار ندارید، بلکه دقیق در متن آن قرار گرفته‌اید» (تورن، ۱۳۸۱، ۶). جامعه‌ی ایرانی که در طول دهه‌های اخیر تحولات سیاسی و اجتماعی عمیقی را از سر گذرانده است، نسبت به بسیاری از جوامع معاصر، از این ظرفیت برخوردار است که در چارچوب ادبیات جامعه‌شناختی تورن و به‌ویژه الگوی «جنبش‌های اجتماعی جدید»

موردنظر او، تحلیل شود. افزون‌براین، در پرتو اندیشه‌های تورن، زنان ایرانی را می‌توان کنشگرانی به‌شمار آورد که در پی به‌رسمیت شناخته شدن و دستیابی به سوژگی هستند تا از این طریق، به زندگی مطلوب و عادلانه موردنظر خود دست یابند. بدیهی است که امکان‌های فکری یادشده نمی‌توانند به‌گونه‌ای فوری به حل و فصل چالش‌های حوزه زنان منجر شوند، اما نمی‌توان این نکته را از نظر دور داشت که مفاهیم و نگرش‌های موجود در این نوع امکان‌ها و اندیشه‌ها می‌توانند به تدریج در ذهنیت شهروندان و سیاست‌گذاران و فرایند سیاست‌گذاری نفوذ کنند و با تغییر ذهنیت تصمیم‌گیرندگان، امکان حل و فصل بحران‌ها را به تدریج فراهم آورند. در نتیجه، شناخت گرایش‌های غیرفمینیستی یادشده در ادبیات علوم اجتماعی معاصر می‌تواند هم به لحاظ فکری و هم به لحاظ سیاست‌گذاری، برای جامعه ایرانی مفید واقع شود. بدون شک، زنان ایرانی و فعالان و کنشگران حوزه زنان نیز می‌توانند از چنین شناختی بهره‌مند شوند و این امر می‌تواند آن‌ها را در حرکت به سوی مسیر مناسب، به‌رسمیت شناختن مطالباتشان، و کاهش خشونت و نابرابری علیه آن‌ها یاری دهد.

جدول شماره (۱). مباحث و دیدگاه‌های اندیشمندان موردبررسی و ایده‌های کلیدی آن‌ها در حوزه زنان

آندیشمندان	آثار مرتبط با بحث زنان	ایده‌های کلیدی در حوزه زنان
آمارتیا سن	- برابری و آزادی - توسعه به مثابه آزادی - اندیشه عدالت	- توسعه زنانه - نقش فاعلی زنان - عدالت جنسیتی
رونالد اینگلهارت	- تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی - تکامل فرهنگی	- جامعه پسمادی و اهمیت یافتن زنان - زنانه شدن جامعه - زنان: کاهش جنگ و گسترش صلح
آلن تورن	- برابری و تفاوت: آیا می‌توانیم با هم زندگی کنیم؟ - پارادایم جدید برای فهم جهان امروز	- پارادایم فرهنگی و جامعه زنانه - جامعه زنانه - سوژگی زنانه

نتیجه‌گیری

به‌طور معمول، چالش‌های زندگی زنان در چارچوب اندیشه انتقادی فمینیستی موردتوجه قرار گرفته و این نوع اندیشه نیز زنان را قربانی خشونت مردانه تعریف کرده است که در حوزه‌های گوناگونی مانند خانواده، دارایی و مالکیت، درآمد، مشارکت سیاسی و اجتماعی، و آسیب‌پذیری در رویارویی با تجاوزهای جنسی در شرایط نامساعدتری نسبت به مردان قرار دارند. مقاله حاضر، ضمن توجه به این نوع چالش‌ها که فمینیست‌ها در زندگی زنان تشخیص داده‌اند، تلاش کرده است امکان‌های غیرفمینیستی برای برون‌رفت از چالش‌های موجود در زندگی زنان را در پرتو برخی از اندیشه‌های معاصر غرب تحلیل کند. نخستین ایستگاه، جایی

است که سن، مباحثش را مطرح کرده است. ایستگاه سن، ایستگاه دفاع از مردم عادی، محرومان، فقرا، به حاشیه رفته‌گان، و زنان است؛ بنابراین، او جایزه نوبل را نه به سبب گسترش نظری علم اقتصاد، بلکه به دلیل توجه نشان دادن به مقوله‌هایی چون آموزش، بهداشت، سواد، تغذیه، زنان، و لزوم مبارزه با سوء تغذیه و گرسنگی به دست آورد. این شرایط نشان می‌دهد که او اندیشمندی است که افکار انسانی‌اش را با رویکردی کاربردی در خدمت زندگی واقعی مردم جوامع مختلف بشری قرار داده است. زنان نیز از این نوع نگاه‌های زندگی‌ساز، انسانی، و فراجنسیتی سن بی‌نصیب نمانده‌اند. زنان تحول‌خواه ایران امروز می‌توانند از گفتارهای ضد تبعیض و نابرابری جنسی در اندیشه سن برای پیشبرد اهداف فکری و عملی خود بهره بگیرند. اندیشه سن و توسعه انسانی مورد نظر او می‌تواند با گذر از کلیشه‌های جنسیتی رایج، امکان گسترش بیشتر زیست زنانه را برای زنان فراهم کند.

رویکرد فرهنگی اینگلهارت نیز ایستگاه دیگری است که ایستادن در آن مزایای ویژه‌ای برای زنان دارد. او اندیشمند قابل‌اعتنایی بود که کوشید روندهای فرهنگی، ارزشی، و تغییر و تحولات آن در جوامع گوناگون را در قالب بررسی‌های آماری نشان دهد. این اندیشمند، جهان معاصر را جهانی در حال گذار از ارزش‌های مادی به ارزش‌های پسامادی ارزیابی کرد؛ جهان نوظهوری که فرصت‌های ارزشمندی را در اختیار زنان قرار داده است. اندیشه‌های او می‌تواند این فرصت و شجاعت را به زنان ایرانی بدهد تا در عصر پسامادی حاضر و در میان سبک‌های گوناگون زندگی، سبک زندگی متفاوت و زنانه خود را فریاد بزنند و از این راه با حاکم کردن ارزش‌های عاطفی و زنانه به کاهش جنگ و گسترش صلح در جهان کمک کنند. سرانجام، آخرین ایستگاهی که زنان می‌توانند در پرتو آن به حل و فصل مشکلات خود بیندیشند، ایستگاه فکری تورن است. او نیز بر این نظر بود که جهانی که امروز در آن به سر می‌بریم، مبتنی بر یک پارادایم فرهنگی است و این پارادایم جدید، شرایط متفاوتی را برای انسان‌ها و از جمله زنان پدید آورده است. زنان، نیروهای پیشرو این پارادایم فرهنگی نوظهور به شمار می‌آیند که می‌توانند در مقام سوژه، کنشگری‌های مطالبه‌گرانه خود را سامان دهند. به نظر تورن در پارادایم فرهنگی موجود، عناصری مانند عشق، عاطفه، و شفقت به عنوان عناصری زنانه به جای عناصری چون محاسبه، منفعت‌گرایی، و سرعت در پارادایم‌های سیاسی و اقتصادی پیشین، نقش چشمگیری یافته‌اند. در نتیجه، تورن بر این نظر بود که این پارادایم فرهنگی نوظهور، شرایط مطلوبی را برای گسترش زندگی زنانه فراهم کرده است. نکته پایانی

اینکه، این امکان‌های فکری غیرفمینیستی ممکن است به‌گونه‌ای فوری، سبب رهایی و آزادی زنان نشوند، اما بی‌تردید، آن‌ها ماهیتی معرفتی و آگاهی‌بخش دارند و می‌توانند ابزارها و «نقشه‌های شناختی» لازم را برای رسیدن به وضعیت‌های مطلوب‌تر در حوزه‌های زندگی فردی و جمعی، در اختیار زنان امروز و از جمله زنان ایرانی قرار دهند.*

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- آفاری، ژانت (۱۳۷۷). انجمن‌های نیمه‌سری زنان در نهضت مشروطه. ترجمه جواد یوسفیان. تهران: بانو.
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۸۹). ایران بین دو انقلاب. ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی. تهران: نی.
- اینگلهارت، رونالد (۱۳۷۳). تحول فرهنگی در جامعه پیشرفته صنعتی. ترجمه مریم وتر. تهران: کویر.
- اینگلهارت، رونالد (۱۳۹۹). تکامل فرهنگی. ترجمه عبدالله فاضلی. تهران: کویر.
- اوکین، سوزان مولر (۱۳۹۴). عقل و احساس در عدالت‌اندیشی. در کتاب: لیبرالیسم و مسئله عدالت. ترجمه محمد حقانی فضل. تهران: ترجمان.
- اوکین، سوزان مولر (۱۳۹۸). زن از دیدگاه فلسفه سیاسی غرب. ترجمه نادر نوری‌زاد. تهران: قصیده‌سرا.
- الن وایت، مری (۱۴۰۱). تاریخ زنان فیلسوف معاصر. ترجمه مریم نصر اصفهانی و دیگران. تهران: کرگدن.
- ایوبی، حجت‌الله (۱۴۰۳). کنشگران بی‌پروا. تهران: ثالث.
- پاتریک، موراک (۱۳۸۸). هویت، تنوع و سیاست شناسایی. در کتاب: نظریه سیاسی در گذار. ترجمه حسن آب‌نیک. تهران: کویر.
- پیشگاهی‌فرد، زهرا؛ قدسی، امیر (۱۳۸۹). نظریه‌های فرهنگی فمینیسم و دلالت‌های آن بر جامعه ایران. فصلنامه زن در فرهنگ و هنر، ۱(۳).
- تورن، آلن (۱۳۸۱). گفت‌وگو با آلن تورن. گفت‌وگوی امیر نیک‌پی با آلن تورن. مجله جامعه‌شناسی ایران، ترجمه افشین جهاننیده، ۴(۱).
- تورن، آلن (۱۳۸۱). تصویر من از ایران. مصاحبه در روزنامه ایران، ۱۳۸۱/۱/۲۶.
- تورن، آلن (۱۳۹۸). برابری و تفاوت: آیا می‌توانیم با هم زندگی کنیم؟. ترجمه سلمان صادقی‌زاده. تهران: ثالث.
- تورن، آلن (۱۳۹۹). دموکراسی چیست؟. ترجمه سلمان صادقی‌زاده. تهران: ثالث.
- تورن، آلن (۱۴۰۱). پارادایم جدید برای فهم جهان امروز. ترجمه سلمان صادقی‌زاده. تهران: علمی و فرهنگی.
- تانگ، رزماری؛ ویلیامز، نانسی (۱۴۰۲). اخلاق زنانه‌نگر. ترجمه مریم خدادادی. دانشنامه فلسفه اخلاق استنفورد. ویراسته مسعود علیا. تهران: ققنوس.
- چمنی مقدم، مصطفی و همکاران (۱۳۹۹). بررسی تطبیقی ملی‌گرایی و جنبش زنان در ایران و مصر. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۵(۳).
- حسینی بهشتی، سیدعلیرضا؛ نوری‌زاده، مسلم (۱۴۰۳). سنخ‌شناسی برنامه‌های اول و دوم توسعه جمهوری اسلامی براساس نظریه توسعه به‌مثابه آزادی. مجله سیاست‌پژوهی اسلامی ایرانی، شماره ۴. خسروپناه، محمدحسین (۱۳۸۲). هدف‌ها و مبارزه زن ایرانی از انقلاب مشروطه تا سلطنت پهلوی.

تهران: پیام امروز.

خوارزمی، زهره؛ قاسم‌پور، فاطمه (۱۴۰۰). فمینیسم اسلامی. تهران: آفتاب خرد.

دین، هارتلی (۱۳۸۸). سیاست‌گذاری اجتماعی. ترجمه عبدالله بیچرانلو. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

دباغ، سروش (۱۳۹۲). درس‌گفتارهایی در فلسفه اخلاق. تهران: صراط.

ذوالفقاریان، فاطمه و همکاران (۱۴۰۲). جنبش زنان در ایران پس از انقلاب: از مطالبات ایدئولوژیک تا مطالبات روزمره. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱۸(۳).

ریتزر، جورج (۱۳۷۸). نظریه‌های جامعه‌شناسی در دوران معاصر. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: انتشارات علمی.

ریچلز، جیمز (۱۴۰۰). عناصر فلسفه اخلاق. ترجمه محمد فتحعلی و علیرضا آل‌بویه. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

سن، آمارتیا (۱۳۸۱). توسعه به مثابه آزادی. ترجمه احمد موثقی. تهران: دانشگاه تهران.

سن، آمارتیا (۱۳۸۲). توسعه به مثابه آزادی. ترجمه وحید محمودی. تهران: دانشگاه تهران.

سن، آمارتیا (۱۳۹۰). اندیشه عدالت. ترجمه وحید محمودی و هرمز همایون‌پور. تهران: کندوکاو.

سن، آمارتیا (۱۳۹۶). اندیشه عدالت. ترجمه احمد عزیزی، تهران: نی.

شاهنده، نوشین (۱۳۸۶). زن در تفکر نیچه. تهران: قصیده‌سرا.

عزیزآبادی، زهره؛ حیدری، آرش (۱۴۰۰). فمینیسم حقوق‌گرا و مسئله زن در ایران معاصر. فصلنامه بررسی مسائل اجتماعی ایران، ۱۲(۲).

کیملیکا، ویل و دیگران (۱۳۸۷). دو جستار درباره فلسفه سیاسی فمینیسم. ترجمه نیلوفر مهدیان. تهران: نی.

کیملیکا، ویل (۱۳۹۶). درآمدی بر فلسفه سیاسی معاصر. ترجمه میثم بادامچی و محمد مباشری. تهران: نگاه معاصر.

گمبل، اندرو (۱۴۰۳). چرا سیاست مهم است. ترجمه شهاب‌الدین عباسی. تهران: چرخ.

لوید، ژنویو (۱۳۸۷). عقل مذکر. ترجمه محبوبه مهاجر. تهران: نشر نی.

لمونت، کریستوفر (۱۳۹۷). روش‌های پژوهش در روابط بین‌الملل. ترجمه علیرضا ثمودی. قم: دانشگاه مفید.

می‌شات، رابین (۱۴۰۱). کاوشی در فلسفه فمینیستی: معرفت، اخلاق، سیاست. ترجمه مریم نصراصفهان‌نی. تهران: ثالث.

میکلسن، بریتا (۱۳۸۷). روش‌های توسعه. ترجمه محمدجواد ناطق‌پور. تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.

مارابی، مه‌ری و همکاران (۱۴۰۱). تحولات سیاسی و اجتماعی پس از انقلاب اسلامی و بازتاب آن در وضعیت زنان ایرانی در عرصه هنر. پژوهشنامه علوم سیاسی، ۱(۶۹).

نیلون، جفری؛ ژيرو، سوزان سرلز (۱۳۹۶). جعبه‌ابزار نظریه. ترجمه عباس لطفی‌زاده و مرتضی خوش‌آمدی. تهران: ققنوس.

نصراصفهان‌نی، مریم (۱۳۹۵). نقد اخلاق، جنسیت، و تغییر مرزهای فاعل اخلاقی. فصلنامه غرب‌شناسی بنیادی، ۷(۲).

نصراصفهانی، مریم (۱۳۹۶). ورود زنان فیلسوف از حاشیه به مرکز: تأملی در راهبردهای زنانه‌نگر؛ بازخوانی تاریخ فلسفه غرب. پژوهشنامه زنان، ۸(۱).
 هلد، ویرجینیا (۱۳۹۴). مفهوم‌پردازی درباره اخلاق در اندیشه‌های زنانه‌نگر. ترجمه مریم نصراصفهانی. نشریه زنان امروز، ۲ (۱۴).

Held, Virginia (1998). *Feminist Reconceptualizations in Ethics. in Philosophy in a Feminist Voice: Critiques and Reconstructions*, Janet A. Kourany(editor), Princeton University Press.

Held, Virginia (2006). *The Ethics Of Care: Personal, Political, and Global*. Oxford University Press.

Harvey, David (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.

Lipscomb, Benjamin (2022). *The Women Are Up To Something: How Elizabeth Anscombe, Philippa Foot, Mary Midgley, and Iris Murdoch Revolutionized Ethics*. Oxford University Press.

Nussbaum, Martha (2003). Capabilities as Fundamental Entitlements: Sen and Social Justice. *Feminist Economics*, 9(2 3), 33 599.

Nussbaum, Martha and Sen, Amartya (1993). *The Quality of Life*, Oxford University Press.

Noddings, Nel (2002). *Educating Moral People: A Caring Alternative to Moral Education*. New York: Teachers College Press.

Qizilbash, Muzaffar (2002). Development, Common Foes and Shared Values. *Review of Political Economy*, 14(4).

Pinker, Steven (2011). *The Better Angels of Our Nature: Why Violence Has Declined*. Viking Books.

Rawls, John (1971). *A Theory of Justice*. Harvard University Press.

Ruddick, Sara (1989). *Maternal Thinking: Toward a Politics of Peace*. Boston: Beacon Press.

Sen, Amartya (1999). *Development as Freedom*. New York: Oxford University Press.

Touraine, Alain (1988). *Return of the Actor: Social Theory in Postindustrial Society*. Translation by Myrna Godzich. University of Minnesota Press.

Tong, Rosemarie (2007). *Feminist Ethics*. Available at: www.plato.stanford.edu/entries/feminist-rthics: 2/12/2007.